

พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชวิจารณ์
เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน
และเรื่องสร้างพระปฏิมาหลวง

กรมศิลปากร
จัดพิมพ์เผยแพร่ พุทธศักราช ๒๕๕๖

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงพระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน
และเรื่องสร้างพระพุทธรูปหลวง

พิมพ์ครั้งที่ ๕ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม พุทธศักราช ๒๕๕๖

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

National Library of Thailand Cataloging in Publication Data

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวิจารณ์เทียบลัทธิ
พระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน และเรื่องสร้างพระพุทธรูปหลวง.--พิมพ์ครั้งที่ ๕.--กรุงเทพฯ :
สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร กระทรวงวัฒนธรรม, ๒๕๕๖.

๑๑๒ หน้า.

๑. จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, ๒๓๙๖-๒๔๕๓. ๒. พุทธศาสนา--ประวัติ.
๓. พุทธศาสนามหายาน. ๔. พุทธศาสนาเถรวาท. I. ชื่อเรื่อง

๒๕๕๔.๓๐๙

ISBN 978-616-283-072-3

ที่ปรึกษา

นายสทวัฒน์ แนนหนา

อธิบดีกรมศิลปากร

นางสุริย์รัตน์ วงศ์เสงี่ยม

รองอธิบดีกรมศิลปากร

นายบุญเดือน ศรีวรพจน์

ผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรม

และประวัติศาสตร์

คณะกรรมการ

นายธีระ แก้วประจันต์

นักอักษรศาสตร์ชำนาญการพิเศษ

นายบัณฑิต ลัวชัยชาญ

นักอักษรศาสตร์ชำนาญการ

พิมพ์ที่

บริษัทไทยควอลิตี้บุ๊คส์ จำกัด

๔๕/๓๓๑ ถนนนวมินทร์ ซอย ๒๔ แขวงคลองกุ่ม เขตบึงกุ่ม กรุงเทพฯ ๑๐๒๔๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๗๓๔ ๘๖๔๔-๕ โทรสาร ๐ ๒๗๓๔ ๘๖๔๔

คำนำ

หนังสือพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยาน
กับมหายาน พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ พระบาท
สมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์
พระราชทานแจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดช
พระคุณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในโอกาสตรงกับ
วันเสด็จสวรรคต ที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ เนื้อหาประกอบด้วย
พระราชนิพนธ์คำนำในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ลาย
พระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรา
नुวัตติวงศ์ถึงเจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ ทรงอธิบายถึงที่มาของ
พระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน
เพื่อพิจารณานำขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้า
เจ้าอยู่หัว และพระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงพระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยาน
กับมหายานถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรา
नुวัตติวงศ์ จำนวน ๓ ฉบับ

หลังจากการพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกแล้ว เท่าที่ตรวจสอบ
ได้พบหลักฐานว่า มีการตีพิมพ์เผยแพร่อีก ๒ ครั้ง ดังนี้

พิมพ์ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ กรมศิลปากรอนุญาตให้
ราชบัณฑิตยสถานพิมพ์แจกในงานทอดกฐินพระราชทาน ณ วัดปทุม
วนาราม เมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๐ มีเนื้อหาเหมือนกับการ
พิมพ์ในครั้งแรก

พิมพ์ครั้งที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ วัดบวรนิเวศวิหาร
พิมพ์เผยแพร่เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพนายท้าว เทียนระวี
ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๕
กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๐๙ การพิมพ์ในครั้งนี้ใช้ชื่อว่า “พระราชหัตถเลขา
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวิจารณ์ เทียบ
ลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน และเรื่องสร้างพระบท
หลวง” มีเนื้อหาเพิ่มเติมจากการพิมพ์ในครั้งที่ ๑ และ ๒ กล่าวคือ
ได้เพิ่มเติมเรื่องสร้างพระบทหลวง พร้อมหนังสือสำเนาต่างๆ
ที่เกี่ยวข้อง เช่น “หนังสือกรมขุนสมมต หนังสือพระธรรมโกษาจารย์”
 เป็นต้น อันเป็นเรื่องเกี่ยวเนื่องในมูลเหตุที่ทรงพระราชวิจารณ์
เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน การพิมพ์ใน
ครั้งนี้ นับว่าเป็นการพิมพ์ฉบับสมบูรณ์ครั้งแรก

อนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๓ สมาคมประวัติศาสตร์ในพระ
ราชูปถัมภ์ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้นำ
ต้นฉบับที่พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายท้าว เทียนระวี ณ
เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๕ กรกฎาคม
พ.ศ. ๒๕๐๙ มาตีพิมพ์เผยแพร่ในวารสารสมาคมประวัติศาสตร์ฯ
ฉบับที่ ๓๒ : พุทธศักราช ๒๕๕๓ อีกครั้งหนึ่ง

กรมศิลปากรพิจารณาเห็นว่า หนังสือพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน และเรื่องสร้างพระภูหลวงเป็นหนังสือสำคัญทางพุทธศาสนาเล่มหนึ่ง ซึ่งต้นฉบับเป็นหนังสือเก่าที่หายาก และพิมพ์เผยแพร่ในวงจำกัด จึงมอบให้สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ รวบรวมต้นฉบับที่เกี่ยวข้อง และตรวจสอบจากต้นฉบับที่จัดพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรก ต้นฉบับจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ และที่จัดพิมพ์เผยแพร่เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพนายท้าวเหวียนระวี เพื่อจัดพิมพ์เผยแพร่

กรมศิลปากรหวังว่า หนังสือพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน และเรื่องสร้างพระภูหลวงแสดงให้เห็นถึงพระอัจฉริยภาพ ความสนพระราชหฤทัย และความรอบรู้ในพระพุทธศาสนาอย่างลึกซึ้งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งอำนวยประโยชน์ต่อผู้สนใจประวัติศาสตร์โบราณคดี และพระพุทธศาสนาโดยทั่วกัน

(นายสหวัดน์ แนนหนา)

อธิบดีกรมศิลปากร

สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์

กรกฎาคม ๒๕๕๖

คำชี้แจง

ในการจัดพิมพ์หนังสือเรื่อง พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน และเรื่องสร้างพระบฏหลวงในครั้งนี้ ได้ตรวจสอบเปรียบเทียบจากฉบับในการจัดพิมพ์ครั้งที่ ๑ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ กับฉบับจัดพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๙ และตรวจสอบกับฉบับจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร การสะกดคำบางคำในหนังสือเล่มนี้อาจแตกต่างจากการเขียนในปัจจุบัน และคำเดียวกันอาจจะสะกดแตกต่างกันในแต่ละแห่ง ซึ่งในการจัดพิมพ์จะรักษารูปแบบเดิมไว้ให้มากที่สุด เพื่อแสดงความเคารพต่อผู้เขียนและแสดงให้เห็นวิวัฒนาการของการใช้ภาษา รวมถึงอรรถรสในการอ่าน ทั้งนี้ เพื่อความสมบูรณ์ในเนื้อหาของหนังสือเล่มนี้

คณะบรรณาธิการ

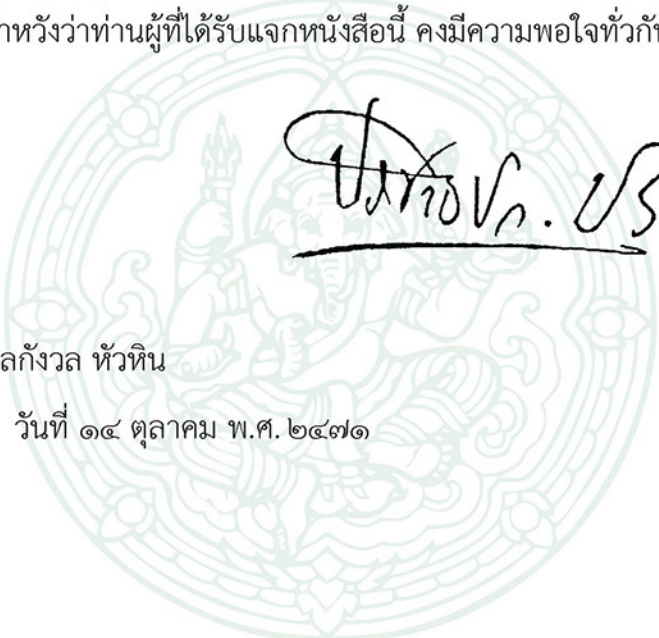
คำนำ

(ในการพิมพ์ครั้งแรก)

สำหรับงานพระราชกุศลในวันคล้ายวันสวรรคตของ
พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงคราวนี้ ข้าพเจ้าใคร่จะพิมพ์
หนังสือแจกเหมือนอย่างที่แล้วมา จึงได้ให้ค้นหาพระราชนิพนธ์
ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงที่ยังเหลืออยู่ไม่เคยพิมพ์
กรมราชเลขาธิการค้นพบพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ ข้าพเจ้าได้อ่าน
ตรวจดูเห็นว่า เป็นเรื่องที่ให้ความรู้เรื่องพระพุทธศาสนาและตำนาน
พระศาสนาในเมืองไทย เห็นว่าควรพิมพ์แจกในงานนี้ได้ จึงได้สั่ง
ให้จัดพิมพ์ขึ้น พระราชวิจารณ์เรื่องนี้เป็นเรื่องเล็กน้อยและมีใจความ
สั้นก็จริง แต่ก็ เป็นเรื่องที่ น่าอ่าน ทั้งแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวงทรงพระปรีชารอบคอบเพียงไร ทรงพยายามหา
ความรู้ในเรื่องทุกอย่าง ด้วยเหตุนี้เองพระองค์ท่านจึงต้องนับว่าเป็น
อัจฉริยบุรุษ และเป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ยอดเยี่ยมของประเทศสยาม
เพราะท่านมิได้ทรงนิ่งเฉย ท่านทรงพยายามหาความรู้อยู่เสมอ. เมื่อ
ผู้ที่เป็นใหญ่เป็นประธานของชาติทรงมีความรู้รอบคอบอย่างนี้ จึง
เป็นโชคลาภอันประเสริฐของประเทศ. พวกเราผู้เป็นพระบรมวงศา
นวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาท ก็ควรโดยเสด็จในทางที่ชอบ
อันนี้ ควรพยายามเปิดหูเปิดตาอยู่เสมอ ให้มีความรู้กว้างขวางที่สุด
ที่จะเป็นได้ย่อมเป็นประโยชน์ในการที่เราจะทำการงานของเราตาม
หน้าที่เสมอ.

พระราชวิจารณ์เรื่องนี้เป็นพระราชหัตถเลขา พระราชทาน
พระบรมราชาธิบายแต่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์*
ข้าพเจ้าจึงได้ให้ทูลถามพระองค์ท่านว่า เหตุเบื้องต้นที่จะทรงพระ
ราชวิจารณ์เรื่องนี้ขึ้นนั้นมีมาอย่างไร ข้าพเจ้าได้ให้พิมพ์ลายพระหัตถ์
ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศฯ ทรงตอบในข้อนี้ไว้ด้วยแล้ว และได้ให้พิมพ์ภาพรูปวาณี ซึ่งเป็นต้นเหตุให้ทรงพระราชวิจารณ์ไว้ด้วย
ข้าพเจ้าหวังว่าท่านผู้ที่ได้รับแจกหนังสือนี้ คงมีความพอใจทั่วกัน.

ปิ่นทอง. ๒๕.

สวนไกลกังวล หัวหิน

วันที่ ๑๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๑

* ต่อมาได้เฉลิมพระยศขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
ต้นราชสกุลจิตรพงศ์

คำอธิบาย

พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง “สร้างพระบฏหลวง” ชุดนี้ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เคยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานแจกในงานที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอุทิศถวายสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ อันเป็นวันตรงกับเสด็จสวรรคต มาครั้งหนึ่งแล้ว เรียกว่า “พระราชวิจารณ์ เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน” ทั้งนี้ เนื่องจากการพิมพ์ครั้งนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ค้นหาลายพระหัตถ์และเอกสารอื่นๆ อันเกี่ยวเนื่องกันด้วย แต่บังเอิญก็ค้นไม่พบ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ตรัสแถลงมูลเหตุ จึงได้พิมพ์เฉพาะแต่พระราชวิจารณ์ ดังรายละเอียดแจ้งอยู่ในพระราชนิพนธ์คำนำครั้งแรก และลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ตรัสแถลงมูลเหตุนั้นแล้ว

ต่อมาเมื่อสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ สิ้นพระชนม์แล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๙๐ จึงได้พบพระราชหัตถเลขา เรื่อง “สร้างพระบฏหลวง” อันเป็นเรื่องเกี่ยวเนื่องในมูลเหตุที่ทรงพระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานและมหายานเข้า ได้คัดสำเนาขึ้นไว้ และให้หยิบยืมกันอ่านอยู่ในบรรดานักเลงหนังสือที่คุ้นเคย

นายบรรเจ็ด อินทุจันทรวง มาปรารภว่า เจ้าคุณพระสาสนโสภณ มีประสงค์จะพิมพ์หนังสือแจกในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายทวี เหวียนระวี ซึ่งเป็นผู้มีอุปการคุณต่อวัดบวรนิเวศวิหารอยู่
อย่างมากสักเล่มหนึ่ง ท่านได้ทราบถึงหนังสือนี้จากนายบรรเจ็ด
อินทุจันทรยง ก็มีความพอใจอยากจะได้ไปพิมพ์ในโอกาสนี้ ข้าพเจ้า
ได้ตอบว่าในส่วนตัวนั้นไม่มีข้อขัดข้องอย่างใด เว้นแต่การนำพระ
ราชหัตถเลขาออกพิมพ์เผยแพร่ นั้น ตามระเบียบควรจะต้องขอ
พระราชทานพระบรมราชานุญาตเสียก่อน นายบรรเจ็ด อินทุจันทรยง
รับรองว่าเจ้าคุณพระสาสนโสภณท่านทราบแล้ว และพร้อมที่จะ
ดำเนินการในด้านนี้เองให้เรียบร้อย ข้าพเจ้าจึงได้เต็มใจให้พิมพ์
หนังสือนี้ตามประสงค์ ทั้งมีความยินดีเป็นอย่างยิ่งที่ได้มีส่วนช่วยใน
งานศพนายทวี เหวียนระวี ซึ่งเป็นผู้ที่มีคุณประโยชน์ แก่บ้านเมือง
ในด้านการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่งด้วย.

๑๖๗/ ๗๗๗

ท่านกงโดวเนน ดอวเตย .

วันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๓

พระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงฉายในราว ๆ เวลาเมื่อทรงพระราชนิพนธ์หนังสือนี้

สารบัญ

ลายพระหัตถ์สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๑ ทรงแถลงมูลเหตุ ที่ทรงพระราชวิจารณ์หนังสือนี้	๑๗
หนังสือทูลเกล้า ฯ ถวาย ลงวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)	๒๒
พระราชหัตถเลขา ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)	๒๕
ว่าด้วยฟ้าเทียนและห้วนเจียงพรตจีนไปสืบศาสนาในอินเดีย	๒๕
ว่าด้วยอังกฤษพบเมืองปาดลิปูตรและรอยพระพุทธรูปบาท	๒๖
ว่าด้วยพวกจีนทำเครื่องจักรสวดมนต์	๒๗
ว่าด้วยฝีมือการก่อสร้างของไทยเลียนมาจากฝรั่ง	๒๘
พระราชหัตถเลขา ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)	๒๙
หนังสือซึ่งพระราชทานกับพระราชหัตถ์	๓๐
ลายพระหัตถ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๑๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)	๓๓
พระราชหัตถเลขา ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ลงวันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)	๓๙
ว่าด้วยพระลังกาพาลัทธิหินยานเข้ามาสยาม	๓๙
ว่าด้วยพวกมหายานและพวกหินยานมีมาด้วยกันแต่เดิมแล้ว	๔๐
ว่าด้วยพุทธศาสนาก่อนพระเจ้าอโศก	๔๑
ว่าด้วยพระเจ้าอโศกสร้างนรก	๔๑

ว่าด้วยพระเจ้าอโศกถือพุทธศาสนา	๔๓
ว่าด้วยพระเจ้าอโศกประกาศถือพุทธศาสนาสำหรับชาติ	๔๓
ว่าด้วยลัทธิศาสนาเซน	๔๓
ว่าด้วยพระมหินทรที่ไปลังกา	๔๕
ว่าด้วยเรื่องมหายานที่ฟ้าเหียนเล่า	๔๖
ความสัมพันธ์ฐานสังคายนาคั้งทำที่ลังกา	๔๗
พระราชหัตถเลขา ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์	
ลงวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒ (พ.ศ. ๒๔๔๖)	
พระราชทานความสัมพันธ์ฐานเรื่องลัทธิมหายานและหินยาน	๔๘
ความสัมพันธ์ฐานเรื่องมหายานและหินยาน	๔๙
ว่าด้วยมหายานและหินยานมีมาแต่ครั้งพุทธกาล	๔๙
ว่าด้วยสงฆ์สาวกแยกกันเป็น ๖ พวก	๕๐
ว่าด้วยพวกหินยานตั้งโรงเรียน ๖ ตามหนังสือญี่ปุ่น	๕๑
ว่าด้วยลำดับพุทธกิจตามหนังสือญี่ปุ่น	๕๑
ว่าด้วยพงศาวดารเมืองปาตลิบุตรตามรายงานของผู้ชุดค้น	
โบราณสถานและโบราณวัตถุ	๕๒
พงศาวดารเมืองปาตลิบุตร สมัยพระเจ้าอโศก	๕๓
ว่าด้วยการก่อสร้างสมัยพระเจ้าอโศก	๕๖
ว่าด้วยความสุขุโหมแห่งเมืองปาตลิบุตร	๕๙
อนุমানการปกครองและการศึกษาครั้งพุทธกาล	๖๐
ว่าด้วยลำดับแห่งสังคายนา	๖๒
สันนิษฐานการแต่งหนังสือเรื่องพุทธศาสนาของพวกเขา	
มหายานและพวกหินยาน	๖๗
สันนิษฐานหลักเดิมของศาสนาต่าง ๆ	๖๙

พระราชหัตถเลขา ถึงสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์	
ลงวันที่ ๑๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)	๗๐
เรื่องสร้างพระบาทหลวง (บันทึกพระราชหัตถเลขา)	๗๑
สำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย ลงวันที่ ๓ กันยายน ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)	๗๖
สำเนาคำอธิบายแบบกระดานพระบาท	๗๘
สำเนาสิ่งเขปความในมัจฉาตก	๗๙
สำเนาคำอธิบายการเขียนพระบาท แบบที่ ๓ สำหรับวัดโชติทายการาม	๘๑
สำเนาคำอธิบายการเขียนพระบาท แบบที่ ๑๓ สำหรับวัดพระปฐมเจดีย์	๘๓
สำเนาพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)	๘๔
สำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย ลงวันที่ ๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)	๘๕
สำเนาพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)	๘๖
สำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย ลงวันที่ ๑๐ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)	๘๗
สำเนาคำอธิบายการเขียนพระบาท แบบที่ ๑๑ สำหรับวัดบางปลา	๘๙
สำเนาคำอธิบายการเขียนพระบาท แบบที่ ๑๖ สำหรับวัดแค	๙๑
สำเนาพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๑๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)	๙๓
หน้าบันทึก สำเนา เรื่องมัจฉาตก	๙๕
สำเนาหนังสือถวายพระธรรมโกษา ลงวันที่ ๑๓ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)	๑๐๒
สำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย ลงวันที่ ๑๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗)	๑๐๓
สำเนาคำอธิบายการเขียนพระบาท แบบที่ ๑ สำหรับวัดเขมาภิรตาราม	๑๐๖
สำเนาคำอธิบายการเขียนพระบาท แบบที่ ๖ สำหรับวัดดาวดึงษ์	๑๐๘
สำเนา คำสั่งการทำกระดานพระบาท	๑๐๘

ลายพระหัตถ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์

บ้านปลายเนิน คลองเตย

วันที่ ๒๕ กันยายน ๒๔๗๑

เจ้าพระยามหิธร ราชเลขาธิการ

ได้รับหนังสือของท่าน ที่ ๘๑/๒๐๒๘ ส่งสำเนาพระราช
หัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ซึ่งพระราชทาน
ถึงฉัน ทรงพระราชวิจารณ์ในเรื่องลัทธิมหายานกับหินยาน โปรด
เกล้า ฯ ให้ถามความแก่ฉันเพื่อประกอบเรื่อง จะโปรดเกล้า ฯ ให้
ตีพิมพ์พระราชทาน ในงานวันที่ ๒๓ ตุลาคม ถ้ามีสำเนาหนังสือฉัน
กราบบังคมทูลประการใด ก็ให้ส่งมาด้วยนั้น

ฉันได้เพียรค้นหนังสือเก่าที่เก็บไว้หมดแล้ว มีความ
เสียใจจริง ๆ ค้นไม่พบหนังสือที่เกี่ยวกับเรื่องนี้เลย* เคยมีอันตราย
ถูกปลวกขึ้นกัดหนังสือเสียไปข้างคราวหนึ่ง ทำให้สงสัยไปว่าเรื่องนี้
จะถูกปลวกกัดเสียสูญไปในครั้งนั้น แต่อย่างไรก็ดี หนังสือของฉัน
อันติดต่อกับพระราชวิจารณ์นี้ไม่สำคัญเลย เป็นแต่กราบบังคมทูลถาม
เพื่อศึกษาเท่านั้น คำค้นเรื่องอันเป็นเหตุให้ทรงพระราชวิจารณ์
จำได้อยู่บ้าง ดังจะบรรยายต่อไปนี้

* ในการพิมพ์ครั้งนี้ได้พบหนังสือต้นเรื่องแล้ว จึงได้นำมาพิมพ์ประกอบให้
ความสมบูรณ์

ในกาลครั้งหนึ่ง กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ ทรงพระดำริ
ทำพระบฏเล็ก ๆ ขาย ให้พระวรรณวาทวิจิตร (ทอง) เขียนตัวอย่าง
เป็นปางมารประจัญ แล้วส่งออกไปตีพิมพ์ที่เมืองนอก ครั้นได้เข้ามา
ก็ส่งไปจำหน่ายตามร้าน เป็นที่ต้องตาต้องใจคนเป็นอันมาก ขายดี
เล่าลือจนทราบถึงพระกรณ ตรัสถามถึงลักษณะพระบฏนั้น ฉันทจึง
ไปซื้อมาถวายแผ่นหนึ่งก็พอพระราชหฤทัย

ต่อมากรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจเห็นว่าขายดีมีกำไรมาก
จึงทรงจัดให้ช่างเขียนขึ้นอีกหลายแบบ ส่งออกไปให้ทำเข้ามาอีก
แล้วคนอื่นก็สั่งทำเข้ามาขายด้วย ต่างคิดค้นหาแบบเก่าใหม่ ที่หวัง
ว่าคนจะชอบ ส่งไปเป็นตัวอย่าง เป็นการแย่งขายแย่งประโยชน์กัน
ตามเคย พระบฏต่าง ๆ จึงมีทยอย ๆ กันเข้ามามาก

ฝ่ายฉันทเห็นว่ามิใช่พระราชหฤทัยใฝ่อยู่ในพระบฏที่เขาทำเข้า
มาขายนั้น เวลาเที่ยวเดินเล่นตามถนนเห็นแบบที่ทำเข้ามาใหม่ ก็ซื้อ
ส่งขึ้นถวายต่อไปเนื่อง ๆ

พระบฏแบบที่ซื้อถวาย เป็นเหตุให้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง
ลัทธิมหายานกับหินยานนี้ เป็นรูปกอบัวขึ้นจากน้ำ ดอกกลางเป็น
ดอกบัวบานมีรูปนางนั่งขัดสมาธิอยู่บนนั้น หัตถ์ซ้ายพาดตักอย่าง
พระมารวิชัย ในอุ้งหัตถ์มีดวงแก้ว หัตถ์ขวาทำอาการกวักดุจพระ
คันธารราชภูริ ดอกริมเป็นดอกบัวโรย เบื้องขวามีรูปบุรุษ เบื้อง
ซ้ายมีรูปสตรีนั่งพับเพียบประนมมืออยู่บนนั้น เบื้องบนมีรูปเทวดา
ถือเครื่องสักการตันเมฆสองแถวซ้อนกัน เบื้องล่างมีรูปนาคกับ
สัตว์ต่าง ๆ ดีความไม่ออกกว่าเป็นรูปอะไร แต่มีท่วงทีคล้ายพระทาง
ลัทธิมหายานอันเคยเห็นมาเนื่อง ๆ ซึ่งทำเป็นดอกบัวขึ้นจากน้ำ มี

พระพุทธรูปนั่งบนนั้นองค์เดียวบ้าง สามองค์บ้าง ห้าองค์บ้าง จึง
พระราชทานไปสอยถามกรมพระสมมตอมรพันธุ์ แล้วพระราชทาน
พระราชหัตถเลขาถึงฉัน ตามที่ปรากฏอยู่ในสำเนาฉบับต้นนั้น

ฉันไม่ทราบลัทธิทางมหายาน มีใจใคร่จะทราบ จึงเขียน
หนังสือกราบบังคมทูลถาม ท้าวถึงความคาดคะเนตามที่สังเกตเห็น
มาบ้าง จึงทรงพระราชวิจารณ์พระราชทาน ตามที่ปรากฏในสำเนา
ฉบับหลัง ๆ ต่อไปนี้

ส่วนทางที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์ไปสืบนั้น ได้ความว่า
เป็นแบบที่สมเด็จพระวันรัตน์ (แดง) คิดออกจากคาถาอันหนึ่ง ซึ่ง
มาในพวกหนังสือสัททวิเสส ให้เขียนเข้ากรอบไว้ ท่านเรียกว่ารูป
สุนทรีวาณี กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้นำรูปแผ่นต้นนั้นมาถวาย
ทอดพระเนตร มีอธิบายยืดยาวจำไม่ได้ แต่ได้ไปเรียนถามสมเด็จพระ
พุทธาจารย์มาใหม่แล้วตั้งจะเล่าต่อไป รูปนั้นเป็นที่ต้องพระ
ราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเป็นอันมาก จนถึง
ทรงพระราชดำริจะทำประกอบกับแผ่นศิลาจารึก ประดิษฐานไว้
ที่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร ดูประหนึ่งจะทรงพระราชดำริให้เป็น
ที่ระลึกถึงสมเด็จพระวันรัตน์ด้วย

สมเด็จพระพุทธาจารย์อธิบายว่า รูปสุนทรีวาณีนั้นหมาย
เป็นพระธรรม ดอกบัวนั้นหมายเป็นพระโอษฐ์พระพุทธเจ้า ตามที่
มาในคาถานี้เป็นหลัก

มุנית วทนมพุษ

คพภสมภว สุนทรี

ปาณินิ สรณิ วาณิ

มยหิ ปณยตฺ มนํ ฯ

วาณี นางฟ้า คือพระไตรปิฎก มุนินท วทนมพุษ คพภ
สมภว สุนทรี มีรูปอันงาม เกิดแต่ห้องแห่งดอกบัว คือพระโอษฐ์แห่ง
พระพุทธรเจ้าผู้เป็นจอมแห่งนักปราชญ์ทั้งหลาย ปาณินิ สรรณิ เป็น
ที่พึ่งแห่งสัตว์ผู้มีปราชญ์ทั้งหลาย มยหิ ปิณยต มนัง จงยังใจแห่งข้าพเจ้า
ทั้งหลายให้ยินดี ฯ สมเด็จพระวันรัตนกล่าว่า อาจารย์ของท่าน ทั้ง
ทางคันถธุระและวิปัสสนาธุระ สอนให้บริกรรมคาถานี้ ก่อนที่จะ
เริ่มเรียนพระปริยัติและเข้าที่ภาวนาทุกคราวไป ท่านผู้ใหญ่ทั้งหลาย
มีสมเด็จพระสังฆราชวัดราชสิทธารามเป็นต้น ล้วนนับถือคาถานี้อยู่
ทั่วกัน จนกระทั่งอาราธนาธรรมก็ใช้คาถานี้ ท่านจึงคิดเอามาผูกเป็น
รูปปรุขเปรียบเข้าอีกหลายอย่าง หัตถ์ขวาแห่งสุนทรีวาณีซึ่งทำให้
เป็นอาการรวักนั้น เพื่อจะให้ได้กับคำว่า เอหิปสสิโก ดวงแก้วใน
หัตถ์ซ้ายนั้น เปรียบเป็น อมต รูปบุรุษเบื้องขวานั้น เปรียบเป็นภิกษุ
สงฆสาวก รูปสตรีเบื้องซ้ายนั้นเปรียบเป็นพระภิกษุณีสงฆสาวิกา
เทวดาแถวล่างนั้นหมายถึงเทวโลก พรหมแถวบนหมายถึงพรหม
โลก ต่างมาทำสักการบูชา น่านน้ำภายใต้้นั้นเปรียบด้วยสังสารวัฏ
นาคและสัตว์น้ำนั้น เปรียบเป็นพุทธบริษัท ท่านหาหมื่นศิริรัชสังกาศ
เจ้ากรม (แดง) มาเขียน แล้วเข้ากรอเป็นลัับแลตั้งไว้บูชา ภายหลัง
ได้ทำเป็นรูปหล่อขึ้นด้วย เมื่อท่านอาพาธด้วยถูกสุนัขกัด
พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จพระราชดำเนินไปเยี่ยม
ทอดพระเนตรเห็นตรัสถามว่ารูปอะไร ท่านทูลว่ารูปวาณี แต่มิได้
ตรัสชักใช้ประการใดต่อไป เห็นจะเป็นด้วยทรงเกรงใจว่าท่านกำลัง
อาพาธอยู่ เมื่อท่านถึงแก่กรรมแล้ว กรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ
ให้มายืมรูปเขียนไปถ่ายทำแบบตีพิมพ์ เมื่อพระบาทสมเด็จพระ

พุทธเจ้าหลวงทอดพระเนตรเห็นแบบตีพิมพ์คงจะทรงระลึกได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์ไปสอบถาม และนำรูปมาถวายทอดพระเนตร รูปเดิมนั้นเดิวนี้อยู่ สมเด็จพระพุทธอาจารย์รักษาไว้

ข้อความทั้งนี้ จะสมควรนำขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาหรือไม่ แล้วแต่ท่านจะเห็นสมควร ได้ส่งสำเนาพระราชหัตถเลขา คืบมานี้แล้ว.

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

พรหม

วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒

ขอเดชะ

วันนี้ข้าพระพุทธเจ้าไปพบรูปพิมพ์ มีมาขายใหม่สองอย่าง
ต้องแวะซื้อขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวาย

รูปที่เขียนเปรียบด้วยพระรัตนไตรย ซึ่งอ้างว่าเปนของ
สมเด็จพระวันรัต (แดง)* นั้น อยู่ข้างตลาด ข้าพระพุทธเจ้ามีความ
พิศวงหลงไหลอยู่ แต่พิจารณาที่เปรียบไม่เห็นเค้าเงื่อนเลยจะต้อง
เที่ยวสืบอธิบายดู

ควรมิควรแล้วแต่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

ขอเดชะ

พระพุทธเจ้า

ปาก, หน้า

บัว

ห้อง

เกิด

* สมเด็จพระวันรัต (แดง) อุปัติเมื่อวันพุธ เดือนอ้าย แรม ๑๓ ค่ำ ปีมะเมีย
จุลศักราช ๑๑๘๔ พ.ศ. ๒๓๖๕ ได้อุปสมบทที่วัดสุทัศน์ มีสมเด็จพระพุฒาจารย์
(สน) วัดสระเกษเป็นอุปัชฌาย์แลถึงมรณภาพ เมื่อวันที่ ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๓

นาง
มีชีวิตร
ที่พึ่ง
เสียง, กล่าว
ข้า
อย่างนั้น, คิด
ชักนำ
ใจ

คำกล่าวว่าพระพุทธรเจ้า อันเป็นที่พึ่งแก่สัตว์โลก เปรียบ
เหมือนนางเกิดในดอกบัว คำกล่าวอันนี้ เป็นสิ่งชักนำใจแห่งข้า.

พระราชวิจารณ์

เทียบลัทธิพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์

พระราชหัตถเลขา^๑

พระที่นั่งบรมนาคมสรณีย์

วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

รูปภาพที่ส่งมาวันนี้ ๒ แผ่นนั้น เคยเห็นแขวนอยู่ตามตลาด
แต่พระพุทธรูปอีกแผ่นหนึ่งไม่เคยเห็นแปลกดี กิริยาอาการช่างเปน
รูปขำงมหายานเสียจริง ๆ ได้ส่งออกไปสอบถามกรมขุนสมมต ๆ ว่า
ได้ทราบแต่ว่ามีคัมภีร์เปนพวกสัททวาพิเศษกล่าวถึงเรื่องนี้ สมเด็จพระ
วันรัตน์เก็บมาจากคัมภีร์นั้นไม่ทราบว่าชื่อคัมภีร์อะไร ฉันได้
ขอให้กรมสมมตสอบถามพระธรรมโกษาและพระศรีสมโพธิเห็นจะ
ได้ความ

เรื่องมหายานและหินยานแยกกันอย่างไร มีพงศาวดาร
ซึ่งพรตญี่ปุ่นเก็บมาแต่งเปนภาษาอังกฤษบอกวงศ์แห่งพรตญี่ปุ่น
เขาได้ให้ฉันได้ถวายกรมหมื่นวชิรญาณไป ยังยึดไว้สืบค้นจนเดี๋ยวนี้
เมื่อแรกนี้ใกล้เคียงกันมากถึงอยู่ร่วมอารามแต่แยกเปนคนละคณะ
ฟ้าเหียนซึ่งเป็นพรตจีนออกไปสืบชาวพระศาสนาที่อินเดีย ก่อน

^๑ ฉบับพิมพ์ครั้งแรก เรียกว่า พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๑

คฤสศตศักราช ๖๐๐ ปี ได้ไปถึงเมืองปาตลิบุตร ได้ไปที่วัดโอศการาม และกุกกุฏาราม ได้พบพระสงฆ์ทั้งสองคณะอยู่กุฏิคนละฟาก มีเสาศิลาซึ่งจารึกคำพระเจ้าธรรมาโศกถวายสกลสมพุทรีปเปนพุทธุบฐา ๓ ครั้ง กุฏิฟากหนึ่งเปนมหายานฟากหนึ่งเปนหินยาน ฟ้าเหียนออกไปซัดข้องด้วยภาษา จึงได้เที่ยวไปในประเทศอื่น ๆ มีกาสีชนบทเบนตันถึง ๓ ปีแล้ว จึงย้อนกลับมาในมครธราช เข้าเรียนพระวินัยในสำนักมหายานแล้วพวกมหายานให้ลอกคัดพระวินัย พระสูตร พระปรมมรรถอยู่อีก ๖ ปีจึงแล้ว รวมเปนเวลา ๑๐ ปีเศษ จึงได้กลับไปเมืองจีน

ภายหลังมีพรตจีนอีกรูปหนึ่ง ชื่อห้วนเจียงออกไปเมื่อก่อนคฤสศตศักราช ๓๐๐ ปี เวลานั้นเมืองปาตลิบุตรร้างไปมากแล้ว พระสงฆ์ไม่มี แต่เสนาสนเหล่านั้นยังมีรากปรากฏอยู่

บัดนี้อังกฤษไปค้นพบตำบลที่ตั้งเสนาสนและเจดีย์สถานต่าง ๆ ทั้งวังและเมืองซึ่งอยู่บก้างจมอยู่ในน้ำบ้าง ได้หลักฐานสำคัญเปนอันมาก ขาดสิ่งซึ่งต้องการอย่างย้งอยู่นั้น คือคำจารึก หลักศิลา มีถึง ๓ หลัก แต่แตกย่อยกระจาย เกือบมาคมเข้าได้ก็ยังไม่ถึงตัวหนังสือที่ชำรุดมากนัก เพราะมีมิจฉาพิษฐิไปทำลาย แล้วซ้ำถูกสายน้ำกัดผ่าเข้าไปในกลางเมืองด้วย ดิที่พบรอยพระพุทธุบฐาซึ่งเหยียบไว้ที่ริมแม่น้ำ เมื่อเวลาจะไปปรินิพพาน แต่ยังไม่ได้สร้างเปนเมืองนั้น ครั้นเมื่อสร้างเปนเมืองแล้ว พระเจ้าอโศกเชิญเข้ามาไว้ในพระราชวังขนาดแผ่นศิลาและรอยต้องกันกับพรตฟ้าเหียนและพรตห้วนเจียง ได้ไปเห็น ศิลา นั้นเปนศิลาทรายขนาดเปนคั่นบันไดท่าเรือจ้าง กว้าง ๒ ฟิต ยาว ๒ ฟิตครึ่ง รอยพระพุทธุบฐานั้นวัดแต่ปลายนิ้วจนถึงสันได้ฟุต ๑ กับ ๖ นิ้ว กว้างในที่กว้าง ๖ นิ้ว รอยลายที่ปรากฏอยู่ที่

นี้วุดคุดเปนครอกไม้คือกันหอย และพวงปลาต่อลงมา แต่เดี๋ยวนี้
ชำรุดมาก ด้วยชาวบ้านใช้ลับมีด พระบาทนี้ช่างห่างกับเราเสีย
จริง ๆ ถึงพรตจีน ๒ รูปก็ได้กล่าวไว้ว่ารอยโตกว่าชนสามัญ เพราะ
พระพุทเจ้าโตมาก แต่ยังหาถึงใจท่านพวกลังกาไม่

ที่กล่าวมานี้ เพื่อจะให้เห็นว่าหินยานกับมหายานอยู่ด้วย
กันมาแต่ก่อน หินยานเห็นจะคอยหารมหายานอยู่เสมอ แต่เพราะ
รกรากอันเดียวกัน จึงไม่หารเสียหมด เพราะมีมูลอยู่บ้าง เช่นกับ
มูลแห่งสาสนามหายาน ถือว่ามีพระพุทเจ้าโลกธาตุละองค์ ขึ้น
พระพุทโธมิตาภาซึ่งอยู่ในศุขสันคร จึงมีสูตรสำหรับบูชาพระพุทเจ้า
ทั้งหลาย ยิ่งท่องสูตรเหล่านั้นได้มากเท่าใดยิ่งได้บุญ จนพวกจีน
ทำเครื่องจักร์สวดมนต์ ข้างฝ่ายสูตรสัมพุทเธของเรามีมูลเป็น
อันเดียวกัน บอกอานิสงส์ก็คล้ายกัน แต่ตัดชื่อเสียงลงเสียเป็น
อันมาก ปรากฏว่ามาจากครูเดียวกับมหายาน ฉันเข้าใจว่ารูปที่สมเด็จพระ
พระวันรัตน์เขียนมาจากคัมภีร์ใดคัมภีร์นั้นจะเปนมหายานแปลง
เช่นสัมพุทเธ

อนึ่งมีเรื่องซึ่งเปนอินเตอเรสของช่างที่เก็บไว้ว่าจะบอก
แต่ท่าจะลืมหืมเสีย ไหน ๆ วันอาทิตย์ก็ปล่อยเสียที

ช่างฝรั่งเขากล่าวกันมานานนักหนาแล้วตั้งแต่ฉันไปอินเดีย
บรรดาฝีมือช่างที่เราเรียกว่าฮินดู เขาเรียกว่ากรีก เปนคู่กันกับ
มโสมาดัน กรีกเปนของเก่า มโสมาดันเปนของใหม่ ได้นึกเถียงในใจ
เสมอมาแล้วก็ค่อยรู้มาทีละน้อย ๆ จนบัดนี้ลงใจเชื่อเสียแล้ว เหตุที่
เชื่อนั้น คือ ในประเทศอินเดียก่อนแต่พระเจ้าอโศกขึ้นไป ปราสาท
ราชมนเทียรกำแพงเมืองและวัด ทำด้วยไม้ทั้งนั้น จนเมืองปาตลิบุตร

ที่พบนี้ กำแพงยาว ๔ ไมล์ กว้างไมล์ ๑ ก็ใช้เสาไม้รังปักเป็น ๒ ชั้น
ถมดินกลาง การช่างศิลาเกิดขึ้นในประเทศปณียอดที่อาเล็กแซนดรา
ติเกรตมาตั้งอยู่ จันทรคุปตซึ่งเป็นต้นวงศ์พระเจ้าอโศกได้รับพุงกัน
แล้วกลับเป็นไมตรี สืบวงศ์มาจึงได้โล่กรีกออกได้ ตกมาถึงครึ่งอโศก
เริ่มสร้างเครื่องศิลาเมื่อสร้างพระเจดีย์ ๘๔๐๐๐ บรรดาเครื่อง
ศิลาที่มีอยู่ในอินเดีย ไม่มีอะไรเก่ากว่าที่อโศกสร้างทั้งสิ้น ในเมือง
ปาตลิบุตรนี้เองชุดได้บัวปลายเสา รูปเป็นกรีก ลวดลายทั้งแก้ไขบ้าง
แล้วก็ยังมียกรีกติดอยู่ เพราะฉะนั้นข้อที่เราจะทำอะไรไม่ให้ฝรั่ง
เห็นว่าเลียนอย่างฝรั่ง เห็นจะไปไม่รอด แต่เป็นเครื่องอุดหนุนให้เรา
เถียงว่าไม่ใช่เอาอย่างฝรั่ง เพราะเราเอาอย่างผู้ซึ่งเขาเอาอย่างฝรั่ง
ถึง ๒๐๐๐ ปีเศษมาแล้ว

อ.วชิราภรณ์

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์

วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒^{๓๖}

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ขอส่งคำอธิบายของพระธรรมโกษา* เรื่อง ฉากสมเด็จ พระ
วันรต์ออกมาให้ดู แล้วขอคืน คำแปลคอยฟังตาเรื่องต่อไป

รูปฉากเดิมเขียนอย่าง เทวดา ไม่มีผ้าห่ม เปนนางลคอน
เช่นเขาแก้ไขใหม่พรงนี้จึงจะให้ดู

สมเด็จเอก

* ต่อมาได้เฉลิมยศเป็นสมเด็จพระสังฆราช (แพ ตีสุทธโว) อุปบัติเมื่อวันที่
๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๙๙ ได้อุปสมบทที่วัดสุทัศน์ โดยมีสมเด็จพระวันรัต (แดง
สีลวฑฒโน) เป็นอุปัชฌายะ สิ้นพระชนม์ ณ วัดสุทัศน์เทพวราราม เมื่อวันที่ ๒๖
พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๗

สำเนาหนังสือซึ่งพระราชทานกับพระราชหัตถ์

๑. หนังสือกรมขุนสมมต*

ขอเดชะ ฝ่าลอองธุลีพระบาทปกเกล้า ฯ

หนังสือฎีกาสัตหทสารที่ส่งมานั้น ข้าพระพุทธเจ้าตรวจดูหาข้อความที่เกี่ยวกับรูปเปรียบเทียบ ๆ นี้ก็ไม่มีขัด นอกจากแก้ถาคาที่ลงโน้น แต่เปนภูมิประโยชน์สูงอยู่ข้างยาก ข้าพระพุทธเจ้าจะได้ให้หลวงศรีวรโวหารแปลทูลเกล้า ฯ ถวาย แลจะได้ให้ค้นสุโธธาถึงการสอบด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

สมมตอมรพันธุ์

ขอเดชะ

* ต่อมาได้เฉลิมพระยศเป็น กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ดันราชสกุล สวัสดิกุล

๒. หนังสือพระธรรมโกษาจารย์

วัดสุทัศนเทพวราราม

วันที่ ๑๗ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๒^{๓๖}

อาตมภาพ พระธรรมโกษาจารย์ ขอลถวายพระพรมายัง
พระเจ้าอนงยาเธอ กรมขุนสมมตอมรพันธุ์ ทรงทราบ

ด้วยได้รับลายพระหัตถ์ที่ ๑๘๒/๒๑๑๗ ลงวันที่ ๑๕ เดือน
นี้ เรื่องรูปนางเปรียบด้วยพระไตรปิฎก และมีคาถาบูชา ซึ่งตีพิมพ์
จำหน่ายขายมีพระราชประสงค์จะทรงทราบว่า สมเด็จพระวันรัต
(แดง) ดำริขึ้นจากหนังสือคัมภีร์ไต่ แล อาตมภาพทราบ ฤ ไม่ทราบ
ความทุกประการแล้ว

เรื่องนี้อาตมภาพได้ทราบ เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต
(แดง) ได้ดำริขึ้นจากหนังสือคัมภีร์สัททวาพิเศษ คือฎีกาสัททสาร ๑
สุโพทาลังกา ๑ แลท่านได้เล่าเรื่องเก่า ๆ ให้ฟังว่าสมเด็จพระ
พุทธาจารย์ (สน*) วัดสระเกษ ซึ่งเป็นพระอุปัชฌาย์ของท่านนั้น
ได้ใช้คาถานี้สำหรับอาราธนาธรรม แลท่านที่เป็นอาจารย์บอก
พระปริยัติธรรม ฤบอกทางภาวนาแต่ก่อนนั้น มีความนับถือคาถา
นี้มาก ได้ให้ศิษย์เล่า ทรงจำไว้สำหรับปริกรรม แล้วแสดงอำนาจ
ประโยชน์ว่า ถ้าผู้ใดได้เจริญกระทำให้มากมันแล้ว มีอานิสงฆ์ให้ผู้ที่
เจริญนั้นเป็นผู้มีปัญญาทรงจำแลทำความคิดให้พ้นจากความขัดข้อง
หลงลืมได้

* สมเด็จพระพุทธาจารย์ (สน) ประวัตินี้ยังไม่ปรากฏ เท่าที่ทราบว่าได้เป็นพระ
ราชาคณะที่พระญาณวิริย ในรัชกาลที่ ๒ แล้วได้เลื่อนขึ้นเป็นพระพรหมมุนี ใน
รัชกาลที่ ๓ และในรัชกาลที่ ๔ ได้เลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธาจารย์ เมื่อปี
พ.ศ. ๒๓๙๔ ท่านได้ถึงมรณภาพ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๗

ท่านได้มีความพอใจในเนื้อความในคาถานี้มาก จึงได้ดำริ
ทำขึ้นเพื่อเป็นที่สักการบูชาพระธรรมกาย โดยเป็นปัญหาอย่างนี้
คือ รูปเปรียบนางมีเต้าถ้อย แต่ทรงเครื่องอย่างบุรุษ หมายความว่า
เป็นรูปนางฟ้า คือ พระไตรปิฎก เพชรที่วางอยู่บนฝ่าพระหัตถ์ซ้าย
นั้นหมายความว่า พระนฤพานเลิศกว่าธรรมทั้งปวง พระหัตถ์ขวาที่
ยกขึ้นนั้น หมายความว่า ในพระธรรมคุณโดยเป็นเอหิปัสสสิกวิธ ดอกบัว
ที่รองรับรูปเปรียบนั้น หมายความว่า พระโอษฐ์ของพระพุทธเจ้า
รูปมนุษย์ที่นั่งบนดอกบัวอยู่ซ้าย-ขวา ทั้งสองนั้นหมายความว่า คู่
อรรคสาวกซ้ายขวา รูปนาคนั้น หมายความว่า พระชินาสวรรค์
รูปเทพยดาพรหม แลสัตว์ต่าง ๆ นั้น หมายความว่า กามสัตว์ รูปสัตว์
อรูปสัตว์ สรรพนั้น หมายความว่า สังสารสาคร

อาตมภาพได้ทราบความดำริของท่านดังนี้ แล้วได้ส่งหนังสือ
ฎีกาสัททสาร มาพร้อมกับลิขิตฉบับนี้ด้วยแล้ว แต่หนังสือคำกริอื่น
ค้นหาไม่ได้

อนึ่งรูปนางเปรียบหล่อด้วยโลหะก้ำไหล่ทองคำกับแล
รูปเขียน เจ้าประคุณสมเด็จพระวรมนรัตน์ (แดง) ได้ดำริทำขึ้นไว้ ที่ได้
ให้นำมานั้น อาตมภาพขอถวาย สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์
ผู้ทรงพระคุณธรรมอันมหาประเสริฐ ขอพระเดชพระคุณ ได้โปรด
นำถวายด้วย

ควรมิควร ฯลฯ ขอถวายพระพร
พระธรรมโกษาจารย์

สำเนาลายพระหัตถ์ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

กระทรวงโยธาธิการ

วันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ รศ ๑๒๒

ขอเดชะ ฯ

ในที่แรกข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานกราบบังคมทูล
พระกรุณาให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทก่อนว่าหนังสือฉบับนี้
ไม่เกี่ยวข้องกับกิจการ เป็นแต่ข้าพระพุทธเจ้ากำลังคลั่งมหาญาณ
เพื่อจะขอรับพระราชทานศึกษาด้วยเรื่องมหาญาณเท่านั้น ด้วย
ถือเอาโอกาสว่าเป็นวันอาทิตย์ เป็นวันครุฑที่จะว่างพระราชธุระ ถ้า
ไม่เป็นโอกาสอย่างคาดหมาย ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ละเว้น
ไว้ทอดพระเนตรเวลาอื่น

ลัทธิมหาญาณ ได้ทราบเกล้าฯ นานแล้วว่าเป็นอย่างที่ติด
แลจันรับมาประพาดติดตาม เอาอย่างกันตลอดถึงญี่ปุ่นแลญวน เมื่อ
ได้เห็นได้ฟังอะไร ๆ บ้างในลัทธินั้น ก็ให้เห็นเป็นว่าเหลวไหล ไม่ได้
เอาใจใส่ที่จะศึกษา เพราะคิดด้วยเกล้าฯ ว่าหาประโยชน์มิได้

ในใจเวลานั้น คิดเห็นด้วยเกล้าฯ ว่าคงมีอาจารย์ใน
พุทธศาสนาสองพวก ๆ หนึ่งสอนลงมาข้างใต้พวกหนึ่งสอนขึ้นไป
ทางเหนือ สอนด้วยโวหารต่างกัน ผู้รับเรียนปฏิบัติเลื่อนไปด้วยทาง
ไกลกัน จึงผิดแผกกันไปมาก

ต่อมาเมื่อเสด็จพระราชดำเนินประเทศชวา ได้ทรงนำ
พระพุทธรูปต่าง ๆ มา แลมีพระราชดำรัสอธิบายว่าเป็นพระทางลัทธิ
มหาญาณ นั้นเป็นอันได้ทราบเกล้าฯ ออกไปอีกหน่อย ว่ามหาญาณ
ข้างใต้ก็มีแลได้ทราบเกล้าฯ ชัดว่าพระอย่างนั้นเป็นฝ่ายมหาญาณ

ครั้งเมื่อไปตรวจการโทรเลขข้างหัวเมืองวันตก ได้พบในเมืองตรังแลพัทลุง มีพิมพ์เทวรูปบ้าง พิมพ์โพธิสัตว์บ้าง พิมพ์พระอย่างมหาญาณบ้างให้ออกสงไสยว่า ลัทธิมหาญาณจะมีลามเข้ามาถึงเมืองไทยที่เดียวฤๅ แต่จะเป็นได้ที่ตอนปลายแหลมมลายู เพราะใกล้ขวา อนึ่งได้สังเกตเห็นวัดเก่า ๆ ตั้งแต่พัทลุงเข้ามาจนไชยาทางอาคิเตกแปลกมาก ไม่เจือด้วยกำแพงสโตร์ ต้องรวังจดจำมาหนักหนา

มาเมื่อได้รับพระราชทานสมุดฝีมือช่างข้างญี่ปุ่นไปตรวจดูสำหรับประกอบความคิดทำแบบบานกระຈักวัดเบญจมพิตรนั้น ได้เห็นหนังสือจดบอกรูปเป็นเรื่องเตี้ย ๆ ปรากฏนามพระพุทธเจ้าหลายพระองค์แลโพธิสัตว์หลายองค์ บอกว่าอวตารมาจากท่านองค์ใด ๆ ด้วย ไปสิ้นสัทธาเสียที่ตรงวชิราปณี แลวิศกรรมก็เป็นโพธิสัตว์เสียด้วย ตลอดจนรูปฮก ลก ชิว ก็เหนียวเอาเข้าไปเนื่องในพุทธศาสนาเสียด้วย จึงตกลงใจในขณะนั้นว่า ทางแผ่ศาสนาข้างมหาญาณ อาจารย์ไม่คิดรื้อศาสนาเดิม ใช้อุบายแต่งเรื่องให้เนื่องแปรไปเข้าทางพุทธศาสนา เข้าใจว่าอย่างนี้ ที่เป็นวิธีผิดกันกับหินญาณ ซึ่งสอนให้ทั้งศาสนาเก่าหมด

มาทีหลัง มิสเตอร์ เกิดส์ ลาไปเที่ยวขวา ข้าพระพุทธเจ้าจึงได้ส่งไป ให้หาซื้อรูปเรื่องรามเกียรติ์ ที่สลักศิลามาฝากด้วย เพราะได้เห็นที่ได้ฝาล่องรูปพระบาทได้ทรงนำเข้ามางามอยู่ เพื่อจะได้ดูลาดเลาประกอบความศึกษา เพราะว่าหลักไม่ไกลกัน มิสเตอร์ เกิดส์ กลับเข้ามา ได้รูปมาให้ดังประสงค์ แลยังขำมีรูปอื่น ๆ นอกสั่งมาให้อีกด้วย กับทั้งสมุด ดอกเตอ โกรนมันแต่ง ว่าด้วยเรื่องสิ่งก่อสร้างเก่า ๆ

ด้วย เมื่อได้พิจารณาตुरुปก่อสร้างในความเห็นเป็นอย่างเดียวกันกับ
การก่อสร้างที่เห็นมาข้างหัวเมืองตะวันตก แลได้เข้าใจในคำเล่าของ
ดอกเตอ โกรนมันว่า ลัทธิข้างมหาญาณนั้น พุทธกับไสยปนกันเป็น
อันหนึ่งอันเดียว เหตุดังนี้จึงทำให้เชื่อว่า หัวเมืองข้างตะวันตกนั้น แต่
ก่อนถือลัทธิมหาญาณเสียด้วยแน่แล้ว

มาเมื่อเร็ว ๆ นี้ กรมหลวงดำรง* ได้กราบบังคมทูลพระ
กรุณาว่าได้ศึชนะมาอย่างหาที่พระปฐม ข้าพระพุทธเจ้าก็สดุ้งใจ
ทีเดียวว่ามหาญาณกินถึงนครไชยศรี เลยรอกได้ถึงพระศิลาใน
พระอุโบสถที่พระปฐมด้วย เปนพยานยันกัน

มาเมื่อเดือนก่อนนี้ กรมหลวงนคร*** รับสั่งถึงปราสาท
ศิลาที่พิมาย ว่าลายเปนรูปพระกับเทวรูปปนกันยุ่งอย่างไรมิรู้
ข้าพระพุทธเจ้าก็ตกใจทีเดียว ด้วยมาสำคัญอยู่แต่ก่อนว่าปราสาท
เขมรเหล่านั้นเปนเทวสถาน เขวากันว่าเปนวัดไม่ลงใจเชื่อ คิดเสีย
ว่าเขวว่าเปนวัดเพราะเขาเห็นรูปพระตั้งอยู่ในนั้น ซึ่งข้าพระพุทธเจ้า
คิดด้วยเกล้า ๆ ว่าเขาทำดั่งที่หลัง ด้วยปรารถนาจะแปลงเปน
พุทธศาสน์ ก็เมื่อลายสลักเปนรูปพระปน ซึ่งจะเปนสิ่งที่แก้ที่หลัง
ไม่ได้ฉนั้น ก็จักคิดว่าเปนอื่นไม่ได้ นอกจากที่จะเปนเจดีย์สถาน
ข้างมหาญาณ ความตกใจอันนี้ จึงเลยสืบถึงลายปราสาทนครวัด
กรมหลวงดำรงรับสั่งว่า กลับขุ่นศิลาสลักรูปพุทธมารดาเหนียว
กึ่งรัง ในวัดพระแก้วนั้นเปนกลับขุ่นที่พระนครวัด พระยาศรีนมา
ข้าพระพุทธเจ้าจึงเลยรอกถึงรูปเก่า ๆ ของเขมร มีเห็นบ่อย ๆ ที่เปน

* ต่อมาได้เฉลิมพระยศเป็นสมเด็จพระยาจักรีราชานุภาพต้นราชสกุล
ดิศกุล

** ต่อมาได้เฉลิมพระยศเป็น กรมพระนครสวรรค์วรพินิตต้นราชสกุล กฤดากร

รูปกรุปปนกัน มีพระนาครปรกอยู่กลาง รูปพระอิศวรอยู่ข้างหนึ่ง รูปพระอุมาอยู่อีกข้างหนึ่ง จึงตกลงใจว่า เปนอันแน่แล้ว ปราสาทเขมรทั้งหลาย เปนสถานแห่งมหาญาณวิธีด้วย

เห็นเปนอันแน่แล้ว ที่ใกล้ฝั่งทะเลทั้งสองฟากของประเทศนี้เคยเปนมหาญาณมาแต่ก่อน จึงทำให้รูกถ้ำเมืองเหนือ ๆ จะเปนอย่างไร ก็รูกได้แต่เพียงว่าลพบุรี ศุโขไทย มีปราสาทอย่างเขมร และมีรูปพระอย่างเขมร ทำด้วยศิลาก็มี หล่อก็มี แลที่กรุงเก่าเราเอง พระนั่งห้อยพระบาท พระหัตถ์ทำตัวก็ยังมียี่วัดนำพระเมรุ ดูเหมือนคำจารึกว่า นำมาจากในเมือง ยังรูปพระสลักในแผ่นศิลาซึ่งติดไว้หลังฐานพระศรีสากยมุนี จะมาด้วยกันทุกอย่างหาได้ทราบเกล้า ๆ ไม่ได้ เปนมหาญาณเต็มตัว พระทั้งนี้จะทำขึ้นในเมืองเหล่านั้นเอง ถูนำมาแต่อื่นไม่มีหลักที่จะตัดสินได้แน่ แลยังมีพระหล่อรุ่นหลังลงมาอีก ที่รูปเปนไทยแล้ว แต่กิริยาเย็นจับพระหัตถ์ก็มี อย่างมารวิชัย แต่หงายพระหัตถ์ ในวัดพระเชตุพนก็มี เปนพระเก็บมาแต่เหนือ นำส่งไสยอยู่ถ้าคนชั้นนั้นไม่รู้ทางมหาญาณแล้ว จะมีรูปพระกิริยาอย่างมหาญาณอย่างไรได้ เมืองแถบเหนือนั้นถึงว่าจะไม่ได้หลักฐานที่จะยืนยันว่าเปนมหาญาณได้แน่ก็ดี แต่เมื่อมีสิ่งที่ก่อสร้างเอาอย่างเขมร ถูเขมรได้เคยปกครองอยู่แลทำขึ้น ก็ต้องถือว่าทางศาสนาก็คงเอาอย่าง ถูบังคับให้ทำให้ถ้อยอย่างเดียวกัน

เพราะเหตุทั้งหลายเหล่านี้ ข้าพระพุทธเจ้าจึงคิดตกลงใจว่าเราเพิ่มเติมที่ถือลัทธิหินยานก่อน แล้วจึงเปลี่ยนถือลัทธิหินยานภายหลัง ความที่คิดเห็นมาแต่ก่อนเปนมืดหมด เมื่อเปนเช่นนี้แล้ว ความจำเป็นที่จะต้องรู้ทางมหาญาณก็มีขึ้นเพราะสิ่งก่อสร้างแล

รูปภาพทั้งหลายที่เก่าของเรา อันจะจำอย่างมาทำบ้างนั้น เป็นทาง
ข้ามมหาญาณอยู่ทั้งสิ้น ถ้าไม่รู้ก็จะจำมาใช้ในที่ผิด ๆ ถูก ๆ จึงตั้ง
ต้นที่จะศึกษา แต่เสียใจที่ไปถามใครซึ่งหมายว่าจะรู้จะบอกได้
ด้วยได้เคยพูดอยู่แต่ก่อน เอาเข้าจึงบอกอะไรไม่ได้ทั้งนั้น เป็นอันยัง
กำลังแสวงอยู่ที่จะหาผู้บอกเล่าให้เข้าใจ แม้ถึงไม่ได้มากก็แต่น้อย

มาได้รับพระราชทานพระราชธิบายในวันอาทิตย์ก่อนนั้น
เป็นอันสมประสงค์แห่งข้าพระพุทธเจ้ามีความยินดีเป็นล้นเกล้า ฯ
เมื่อคิดข้อความตามพระราชธิบายนั้น ยิ่งเห็นเป็นเหมาะเจาะกับ
ที่คิดด้วยเกล้า ฯ ว่าทางศาสนาข้ามมหาญาณได้แก่ชานมาก่อน
หินญาณ เพราะเห็นได้อยู่ที่ฟ้าเหียน* ออกไปเรียนศาสนาครั้งนั้น
ที่มีอยู่พร้อมกันทั้งสองลัทธิ ฟ้าเหียนได้เลือกเรียนเอาลัทธิมหาญาณ
ไปไม่ต้องสงสัยเลย ลัทธิมหาญาณเวลานั้น ต้องเป็นอันกำลังเฟื่องฟู
มีคนนิยมมากที่สุด หินญาณต้องเป็นต่ำด้อยที่สุด ในชื่อแห่งลัทธิ
นั่นเองก็เห็นได้แล้วในตัว คำที่ว่ามหาญาณนั้นมีความหมายเป็น
ยกย่อง คำว่าหินญาณมีความหมายเป็นปรามาท เชื่อได้ว่าชื่อทั้ง
สองนี้เป็นชื่อพวคมหาญาณบัญญัติขึ้น แลมีคนเรียกตามทั่วไป
ก็เพราะเหตุว่า มีศิษย์ที่นับถือลัทธิตามมาก เป็นหลักที่ให้เห็นได้ว่า
ลัทธิมหาญาณเวลาโน้น ชนะลัทธิหินญาณ ย่อมแผ่ชานอยู่ทั่วทิศ
ความคิดข้าพระพุทธเจ้ายังเลยไปอีก ให้สงสัยว่าลัทธิมหาญาณเก่า
กว่าหินญาณ น่าจะเป็นอย่างเดียวกับลัทธิโรมันคโทลิก กับลัทธิ
โปรเตสตันในศาสนาคริสต์ ข้ามมหาญาณว่าเสียพันเพื่อหนักเข้า

* ฟ้าเหียนเป็นสมณทูตของประเทศจีนคนแรก ที่ได้เดินทางไปแสวงหาคัมภีร์
พระธรรมวินัยทางพุทธศาสนา ยังประเทศอินเดีย เมื่อ พ.ศ. ๙๔๒ ถึง ๙๕๗ เป็น
เวลาถึง ๑๕ ปี จึงเดินทางกลับ

จึงเกิดมีอาจารย์ที่ตั้งลัทธิขึ้นใหม่ ด้วยค้นคว้าเลือกเอาแต่ที่ดีที่ถูก
ที่เป็นสารมาปฏิบัติ แลสั่งสอนประมุขลัทธิมหาญาณ เพราะเหตุฉะนั้น
จึงมีทางลัทธิมหาญาณปรากฏอยู่ทั่วไปก่อน เพราะเป็นลัทธิเก่าแล
เปลี่ยนเป็นหินญาณไปบ้างบางแห่ง เหตุว่าเป็นทางปฏิบัติดี แต่ไม่มี
กำลังเปลี่ยนมหาญาณไปได้หมดเพราะใหม่ ถ้าจะว่าไปก็อย่าง
ธรรมยุติกกับมหานิกายเราทุกวันนี้เอง

ตามที่กราบบังคมทูลพระกรุณามานี้ ข้าพระพุทธเจ้าก็
ไม่เชื่อว่าเป็นความเห็นที่ถูกต้อง คงยังจะเปลี่ยนแปลงไปเสมอ
ในเมื่อศึกษาได้ความต่อไปภายหน้า ที่กราบบังคมทูลพระกรุณาโดย
ยัตยานุญนี้ ก็เพื่อจะให้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ว่าข้าพระพุทธเจ้า
ได้มีความเห็นคลั่งมาโดยลำดับเพียงใดเท่าใด ข้าพระพุทธเจ้าขอรับ
พระราชทานอนุสาสนในทางมหาญาณต่อไป ทั้งในทางพงษาวดาร
แลทางอธิบายในสิ่งทั้งปวงที่ประกอบในลัทธินั้น เช่น รูปสวาสติก
แลรูปปลา รูปพระต่าง ๆ โปธิสัตว์ ต่าง ๆ ทั้งทางปฏิบัติด้วยตามควร
แก่ที่จะพระราชทานอนุสาสนได้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

 ขอเดชะ

พระราชหัตถเลขา^๑

พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๒๒ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ได้รับหนังสือวานนี้แล้ว ความสันนิษฐานเรื่องสาสนามา
อย่างไรฉันได้เรียงขึ้นไว้เป็นตัวหนังสือแล้วแต่ย่ออยู่ที่กรมขุนสมมต
จะเรียกมาดู ถ้าควรจะเพิ่มเติมอันใดจะเพิ่มแล้วจะส่งไปให้ดู
เรื่องนี้เป็นพูดกับกรมสมมตเห็นจริงเห็นจังกันแล้ว จึงได้ไปพูดกับ
กรมหมื่นวชิรญาณ เมื่อลูกไปวชเณรหลายวันจนเห็นจริงกันแล้วว่า
เดิมเรากล่อมหายาน กรมหมื่นวชิรญาณรับจะค้นหนังสือสอบ เพราะ
หนังสือเรื่องมหายานท่านมีอยู่บ้างแปลส่งมาแล้วก็มี ฉันถวายไป
ให้เป็นเครื่องประกอบก็มี

เวลาหिनยานเข้ามาในประเทศแถบเราไม่ช้านานอันใดเลย
คือคราวท่านมหาสามีสังฆราชก่อนอายุหนังสือชินกาลมาลินีสักร้อย
ปี ชั่วพอสาสนาตั้งมั่น ท่านผู้นี้มาจากลังกา มานครศรีธรรมราชแล้ว
มาอยุธยาขึ้นไปสุโขทัย แล้วขึ้นไปนครลำพูน เชียงใหม่ แล้วกลับ
ออกไปเมืองลังกา ดูเหมือนจะทางเมืองมอญ แล้วท่านองค์นั้นกลับ
เข้ามาเองฤๅผู้อื่นที่เป็นศิษย์เข้ามาอีกหนุนเนื่องกันมา แยกไปเมือง
เขมรบ้าง ถ้าจะใครรู้เรื่องท่านสามีสังฆราชนี้ ให้ดูคัมภีร์ชินกาลมาลินี
พงศาวดารเชียงใหม่ พงศาวดารทริภุญชัย หนังสือทั้งหลาย

^๑ ฉบับพิมพ์ครั้งแรก เรียกว่า พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๒

เหล่านี้แต่งเป็นภาษามครก่อนทั้งหมด ศิษย์ท่านสามีสั่งฆราวาสเป็นผู้แต่ง ยังมีที่จะตรวจได้อีกคำจารึกเสาศิลาสุโขทัยที่อยู่ในวัดพระแก้ว
ต้นหนึ่งเป็นเรื่องท่านสามีสั่งฆราวาสเข้าไปตั้งอยู่ในสุโขทัย พระบาท
กมรเดงอันศรีสุริยพงศรามมหาธรรมราชาธิราช ทรงผนวชในสำนัก
สามีสั่งฆราวาส แต่ข้างพงศาวดารเชียงใหม่ เขาเยาะเย้ยว่าเมืองสุโขทัย
นับถือไม่พอ ท่านสามีสั่งฆราวาสจึงได้ขึ้นไปเชียงใหม่ ท่านองค์นี้เอา
พระธาตุมาเป็นถุง ๆ เทียวได้บรรจุไว้เป็นหลายแห่ง เจ้าแผ่นดิน
สุโขทัยองค์นี้ ข้างฝรั่งเขาสอบสวนคำจารึกคะเนว่า จะเป็นลูกพระร่วง
คือพระเจ้าแผ่นดินที่ ๕ เวลาที่ตรงกับกับข้างเชียงใหม่ ๆ เวลาพระร่วง
เขาตรงกับอาทิตยราชซึ่งขึ้นไปสร้างเมือง และคำจารึกที่วัดเชียงมั่น
ซึ่งจารึกภายหลังครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีกรุงศรีอยุธยาไปได้ได้
ก็กล่าวทำวถึงความต้นว่าวัดนั้นพระเจ้าอาทิตยราชและพระร่วง
พร้อมกันสร้าง เพราะฉะนั้นศรีสุริยพงศนี้ที่หลังน่าจะเป้นเจ้าแผ่นดิน
ที่ ๖ ต่อแต่ศรีสุริยพงศเสียดสุโขทัยแก่กรุงศรีอยุธยา

ประมาณเวลาที่ท่านสามีสั่งฆราวาสเข้ามาไม่มากกว่า ๘๐๐
ปีนัก อย่างยิ่งก็ ๑๐๐๐ ปี ในหนังสือที่กล่าวต่าง ๆ กัน แปลว่าเรา
เข้ารีตเป็นหินยานมาได้เท่านั้น เวลานั้นนครไชยศรีหมดแล้ว แต่
เพ็ชรบุรี นครศรีธรรมราชมีเจ้า ได้อยู่จนถึงตกอยู่ในอำนาจพระ
รามาธิบดีกรุงศรีอยุธยาแล้วไว้ในคำจารึกวัดเชียงมั่น

ข้อซึ่งเธอคิดเห็นว่าหินยานจะเกิดขึ้นใหม่อย่างธรรมยุตินั้น
เดาผิด เรื่องของญี่ปุ่นเขาเอง ตั้งแต่ปฐมสังคายนามาเป็นสังคายนา
ของพวกหินยาน แล้วจึงตั้งโรงเรียนเป็น ๘ ฤๅ ๑๖ ตำบลจำไม่แน่
มาจนถึงทุกุติสังคายนาพวกโรงเรียนเหล่านั้นต่างคนต่างถือลัทธิแยก

กันไป จึงได้เกิดสังคายนาครั้งที่ ๒ ขึ้น ในครั้งนั้นฤๅไฉน กับการว่า
นั้น พวกที่แพ้จึงไปพบพระไตรปิฎกจารึกไว้ในถ้ำ เกิดสอนลัทธิใหม่
ขึ้นเป็นมหายาน พวกเก่าเป็นหินยาน เพราะเหตุว่าพวกมหายานได้
ปรับปรุงคัมภีร์ที่เขียนไว้ในถ้ำ แต่เมื่อพุทธปรินิพพานใหม่ ๆ มีตัวหนังสือ
เป็นหลัก

ถ้าจะคิดเทียบดูเวลาก็จะถึงพระเจ้าศรีธรรมโศกพอดี
กัน จึงสอบกับหนังสือเรื่องปาตลิวตร เขากล่าวว่าเมื่อเวลาพระเจ้า
ศรีธรรมโศกเป็นเจ้าแผ่นดินนั้น พุทธศาสนาไม่เป็นศาสนาที่สอน
คนเดียว เพราะไม่มีผู้ใดอื่นนอกจากภิกษุประมาณสัก ๕ } ร้อย ซึ่ง
กระจัดกระจายกันอยู่ในที่ต่าง ๆ มีอุปคุตเป็นหัวหน้าฤๅเป็นผู้นำน้อย
กว่าเพื่อน

เมื่อพระเจ้าศรีธรรมโศกเป็นเจ้าแผ่นดินนั้นแรกอยู่
ราชคฤห์ ต่อไปเที่ยวปราบปรามเมืองได้หมดแล้ว จึงยกไปอยู่
ปาตลิวตรยกขึ้นเป็นปาตลิวตรตั้งด้วยพระพุทธานาย

ข้างฝ่ายหินยานกล่าวถึงพระเจ้าอโศกเข้ารีตอย่างไร เธอ
คงจะได้อ่านแล้ว แต่ข้างฝ่ายมหายานเขากล่าวว่าอโศกดูร้ายนัก
วันหนึ่งขับรถไปพบบ่อแห่งหนึ่ง จึงถามเสนาว่านั่นอะไร เสนา
ทูลว่านรกในยามะ พระเจ้าอโศกจึงถามว่าใครเป็นนาย บอกว่า
ยามราชา พระเจ้าอโศกว่าแต่คนมนุษย์ยังมีนรกได้ ทำไมเราจึงจะ
มีได้บ้าง อำมาตย์ทูลว่าการสิ่งนั้นเป็นบาป พระองค์จะหาวิธีบาล
ไม่ได้ พระเจ้าอโศกจึงให้ปวาร้องว่าใครจะรับเป็นบ้าง ในขณะนั้น
มีคนหน้าเขียวตัวเหลืองมือเท้าเป็นขอ ถ้านกบินมาก็เอามือ
เกี่ยวตัวไว้ เอาเท้าลงไปส่ายในน้ำเกี่ยวปลาปากกิน มารับอาษา อโศก

จึงสั่งให้ตอกำแพงขึ้นสี่ด้านทำประตูให้มั่นคง ในนั้นให้ชุดสระปลูก
ต้นไม้ดอกไม้ผลไม้ ถ้าผู้ใดล่วงเข้าไปในเขตต์ประตู ให้นายนิริยบาล
ผู้นั้นทำทารกรรมเช่นนรกที่แลเห็น ถึงพระองค์เองล่วงเข้าไปในนั้น
ก็อย่าให้ละเว้น

ครั้นอยู่มาวันหนึ่ง มีภิกษุไปเที่ยวบิณฑบาตเห็นต้นไม้ร่มรื่น
หมายจะเข้าไปฉันทเพน พอล่วงประตูเข้าไป นายนิริยบาลก็จับจะทำ
ทารกรรม ภิกษุนั้นคิดว่าขอฉันทเพนเสียก่อนแล้วจึงทำ นายนิริยบาล
ก็ยอม เมื่อภิกษुकำลังฉันทเพนอยู่นั้นมีผู้อื่นล่วงเข้าไป นายนิริยบาล
จับลงในครกโขลกจนโลหิตนั้นพุ่งขึ้นมาท่วมตัว ภิกษุได้เห็นก็เกิด
สังเวชสำเร็จพระอรหัตต์ในขณะฉันทอยู่นั้น ครั้นเมื่อฉันทแล้ว นาย
นิริยบาลเรียกให้ไปยังปากชุมอันเต็มด้วยเพลิง ผลักให้ตกลงไป
ไฟก็ดับ เกิดเป็นดอกบัวรับภิกษุรูปนั้น ภิกษุก็นั่งแสดงธรรมแก่
นายนิริยบาล ๆ เกิดความเลื่อมใส จึงมาทูลอโศก ๆ ไม่ยอมไป
ด้วยกลัวว่านายนิริยบาลจะทำตามคำสั่งเดิม นายนิริยบาลก็ทูลยก
คำปฎิญาณนั้นเสีย แล้วนำเสด็จไปได้ฟังธรรมจากพระอรหันต์
องค์นั้น เกิดความเลื่อมใส จึงให้ไปเที่ยวตามหาพระสงฆ์ได้อุปคุต
เป็นต้นมา จึงสร้างกุฎารามให้อยู่ก่อน นรกขุมนั้นที่เพลิงดับแล้ว
ยังอยู่คงเท่าบัดนี้ ลึกไม่มีอะไรโยนถึงหยั่งถึง ครั้งมาภายหลังจนถึง
เวลาพวกมหมาตันมาเปนเจ้า ขุนนางผู้ใหญ่มายังต้องไปเส้นสรวง
ทั้งทรัพย์สมบัติลงไปในเหวนั้น จนถึงบัดนี้เมื่อไปค้นพบราชูฏยังมี
การปมีอาหารและเบี้ยไปทั้งปากเหวนนั้นเสมอทุกปี แต่มิใช่จะรู้เรื่อง
ว่าเป็นนรกตามที่กล่าวในพุทธศาสนา เขาถือลัทธิตามศาสนาข้างฝ่าย
เขนอีกส่วนหนึ่ง นรกนี้ตั้งอยู่มุมมหาเจดีย์ ซึ่งรวมพระธาตุ ๗ ตำบล

มาบรรจุข้างต้นออกเสียงได้ เรื่องเมืองปาตลิบุตรบอกจากกล่าวถึง
เรื่องพระมีในหนังสือราชทูตกรีก และจดหมายเหตุเป็นคาถาภาษา
สันสกฤตเขานำมาสอบต้องกันโดยมาก

ในเวลาเมื่ออโศกเข้ารีตพุทธศาสนาครั้งนั้น มีศาสนาอื่น
คือเซนเปนต์ันกำลังจำเริญแพร่หลายอยู่ในประเทศเหล่านั้น อโศก
ก็ไม่ทำอะไรให้คงอยู่ตามเดิม คิดแต่ยกย่องพระพุทธรักษาสงฆ์
ที่เหลืออยู่ ๕๐๐ - ๖๐๐ นั้น ให้แยกกันออกไปสอนศาสนาทั่ว
พระราชอาณาเขตต์ มีคนบวชขึ้นเป็นอันมากทั่วทุกแห่ง แล้วให้ไป
หาช่างกรีกที่อยู่เมืองมิตถิล (คือมิตถิลลา) ในมณฑลปัญจาบซึ่งอโศก
เคยไปเป็นเจ้าเมืองเมื่อครั้งวินทุศาลผู้บิดาเป็นเจ้าแผ่นดิน เพราะ
เจ้าแผ่นดินกรีกได้ถอยไปตั้งอยู่ในโฮลิแลน คือเมืองพวกยรูลาเลม
ก่อนพระเยซูเกิด แต่ครั้งจันทรคุปตซึ่งเป็นพระราชบิดาวินทุศาลนั้น
ให้ทำตัวอย่างและส่งไปให้สร้างพระเจดีย์ในที่ต่าง ๆ หลายพันองค์
ในเมืองซึ่งได้ส่งพระไปให้สั่งสอนนั้น ครั้นเมื่อการที่จัดเช่นนี้สำเร็จ
แล้วจึงประกาศว่าพระพุทธรักษาเป็นศาสนาสำหรับชาติ เจ้าแผ่นดิน
ต่ออโศกมาคือกุนาลาราชบุตรถือพุทธศาสนา แล้วทศรฐ นัยหนึ่ง
เรียกว่าสัมประติ เป็นราชันดดาอโศก เดิมก็ถือพุทธศาสนาจนถึง
สร้างพระในถ้ำและจารึกศิลาอักษรอย่างเดียวกันกับอโศก แต่ภาย
หลังกลับเข้ารีตเซนะ พุทธศาสนาก็เสื่อม

ในที่นี้ควรจะเล่าถึงศาสนาเซนะซึ่งยังแพร่หลายอยู่มาก
ในอินเดียที่ฉันได้ไปเห็นเองแก่ตา และสนทนาต่อผู้ที่ถือศาสนานั้น
ชื่อศิวประชาตร เป็นครูโรงเรียนภาษาสันสกฤตของรัฐบาลอังกฤษ
พูดอังกฤษได้ เขามาตีคือว่าเขาถือศาสนาเดียวกับเรา นำไปวัด ๆ นั้น

ลักษณะเทวสถานยอดปราศรัยมีด ๆ จุดตะเกียงดวงหนึ่ง มีพระพุทธรูป
ศิลาขาวหน้าตักศอกเศษนั่งอย่างมารวิชัย พระศกทาดำพระเนตรฝัง
พลอยฤกษ์กระจอะไรวาว ๆ พอแลเห็นเข้าก็ตกลงจะไหว้ แต่เวลานั้น
ใจกำลังอินเปนกำลัง เข้าไปมองดูว่าจะเป็นอย่างไรบ้าง ไม่มีรอย
ห่มผ้าเกลี้ยง ๆ นึกเฉลียวใจขึ้นมาพนมแต่มือคม แล้วกลับมา
สนทนากันใหม่ เกณฑ์ให้แกสวดอติปิโส เพราะอติปิโสนี้ ไปได้
เค้าจากเมืองพะม่าที่แหว่ก่อนจากฝรั่งที่เขาமாகำกับว่าพวกที่ถือ
พุทธศาสนาเขาสอบกันว่าจะถือถูกกันฤไม่นั้น เขาให้สวดอติปิโส
ฝรั่งคนนั้นเคยเปนข้าหลวงอังกฤษไปอยู่กับเจ้าแผ่นดินพะม่า แก
สอนให้สวดอติปิโสเสียคล่องทีเดียว ครั้นดาตีวประชาตรสวดอติปิโส
มันยาวออกไปกว่าเราหลายวาเปนวิปัสสิกลาย ๆ จึงได้ไล่เสียงต่อไป
แกไล่เกลี่ยว่าพวกแกนั้นเปนคนพุทธศาสนา แต่เจ้าแผ่นดินที่เป็น
ฮินดูไม่ชอบ จึงต้องไล่ไปถือพระพุทธรูปเจ้าที่ได้มาตรัสก่อนพระโคตม
ออกชื่อถูกมาตั้งแต่กุกุสันธะ เชนะนั้นอธิบายว่าคือจีน ลักษณะที่บูชา
มีสันกระดิงแกว่งรูปอย่างพราหมณ์ แต่สักขาอย่างอื่นไม่มีเวลา
จะไล่เสียง ได้ความแต่สืลหัดตรงกัน แกกลับอธิบายต่อไปว่า เสือที่
สวมอยู่นั้น (คือเสืออย่างแขก) ก็เปนข้อบังคับครั้งเจ้าแผ่นดินเปน
มหมตัน ผ้าที่นุ่งปล่อยชายโจงชาย ถ้าไปในราชสำนักก็นุ่งไม่ได้
ต้องนุ่งกางเกงมีเรื่องทีไปเห็นเองเท่านี้

ครั้นเมื่อได้อ่านหนังสือทั้งปวงเข้า ปรากฏว่าศาสนานี้มันมี
มาเสียแต่ก่อนพระเจ้าอโศกยกย่องพุทธศาสนาแล้ว ในเวลาปัจจุบัน
นี้ ที่ฝรั่งไปพบเมืองปาตลิบูตรนั้น ได้พบวัดเขนสร้างอยู่บนโคกที่เป็น

พระเจดีย์มีคำจารึก แต่เทียบดูกับคฤสศักราชเปน ๑๗๙๑ เท่านั้น
คนทั้งเมืองเดี๋ยวนี้ถือศาสนาเซน

จึงคะเนเอาว่าพระสงฆ์ที่เปน ๒ นิิกายนั้น น่าจะเปนมาเสีย
ช้านานนักหนาแล้ว มหายานคงจะหันเหียนเข้าหาเซน พวกหินยาน
คงจะเสื่อมสูญหมดในอินเดียไม่ช้าเลย แต่เชื้อสายที่เข้ามาในเมืองเรา
ทีหลังนั้นมาจากลังกา เพราะศาสนาไปถึงเมืองลังกาครั้งอโศกบารุง
พระศาสนา ซึ่งชาวลังกาถือว่าพระมหินทรเถร ซึ่งเป็นโอรสพระเจ้า
อโศกออกไป จึงไปสอบเรื่องพระมหินทรนี้ข้างมหายานจะกล่าวว่า
กระไร เขากล่าวว่ามเหฺนทรเปนอนุชาพระเจ้าอโศกสำเร็จพระอรหันต์
อยู่ในเขาศรีธรกูฏ (คือคิชฌกูฏ) ชอบที่สงัด เจ้าแผ่นดินมีความนับถือ
นัก จึงอาราธนาให้มาอยู่ในที่ใกล้ พระมเหฺนทรไม่อยากจะรับนิมนต์
ด้วยเสียดายความสงัดแห่งเขานั้น เจ้าแผ่นดินจึงตั้งเครื่องบวงสรวง
พวกอมมนุษย์ และว่าเวลาพຼงนี้ขอเชิญให้มารับเครื่องสังเวย แต่จะ
ไม่มีเสื่อปูให้นั่ง ขอให้เอาที่นั่งของตัวเอง ครั้นรุ่งขึ้นพวกผีทั้งปวง
จึงเอาศิลาหน้าร่าห์เปนที่นั่งมาคนละแผ่น ครั้นเลี้ยงเสร็จแล้วเจ้าแผ่นดิน
จึงขอให้ช่วยก่อเขาเอาศิลา ๕ แผ่นนั้นตั้งขึ้นเปนถ้ำ ในถ้ำนั้นยาว
ประมาณ ๓๐ คิวบิกเศษ กว้างประมาณ ๒๐ คิวบิก สูง ๑๐ คิวบิก
ที่เขาผู้น้อยเหนือพระราชวัง อยู่ใต้เมืองปาดลิบูตร เพราะพระราชวัง
อยู่นอกเมืองปาดลิบูตร ไม่มีเรื่องไปลังกา นอกจากที่ลังกาเล่า
แต่สำนวนคนอังกฤษเขาเชื่อว่าจดหมายลังกาเปนความจริง เพราะ
นางสังฆมิตตาลูกพระเจ้าอโศกที่ว่าไปลังกาถูกเรื่องกับที่กล่าวว่าบวช
ถ้าหากว่าพระมหินทรได้ไปลังกาแต่ในเวลานั้นบางทีจะยังเป็น
ครูหินยานได้ เรื่องมหินทรที่กล่าวถึงถ้ำนี้ เอามาจากฟ้าเหียน

เล่า เพราะประสงค์จะฟังคำพวมหายานซึ่งเขาไม่อินเตอเรสในเมืองลังกา

บัดนี้จะกล่าวถึงเรื่องไถลของมหายานซึ่งฟ้าเหียนเล่าเรื่องมหันตราว่าด้วยมหายาน เปนได้ดังนี้ ว่า

ในพระนครอันมีพราหมณ์ผู้ใหญ่คนหนึ่งชื่อ รตสวามี เปนอาจารย์ใหญ่ฝ่ายมหายานเป็นผู้บริสุทธิ์จากกิเลส มีปัญญามาก เข้าใจสารพัดอยู่แต่ลำพังตัวด้วยความบริสุทธิ์ หามลทินมิได้ (ที่นี้มีพุทโธเนื้อมานั่งภาวนาอยู่) พระเจ้าแผ่นดินเมืองนี้นับถือเคารพปฏิบัติดุจอาจารย์ ถ้าเจ้าแผ่นดินจะเข้าไปสนทนาฤจะไปนมัสการ ก็ไม่อาจจะประทับเคียง ถ้าหากว่าด้วยความรักและความนับถือพระเจ้าแผ่นดินไปยึดมือของท่านพราหมณ์นั้น ถ้าปล่อยมือใด ท่านก็หยิบน้ำมาเทล้างมือเสียทันที อายุท่านเห็นจะกว่า ๕๐ ปี ท้าวพระราชอาณาเขตต์มีความนับถือท่าน โดยอาศัยท่านผู้นี้ผู้เดียว พระธรรมของพระพุทธเจ้าจึงได้รู้แพร่หลาย ผู้ซึ่งถือตามลัทธิอื่น ไม่เห็นอำนาจของตัวซึ่งจะทำอันตรายร่างกายแห่งท่านมัง (ภาษาฝรั่งแปลว่านักบวชฤโยคี) ผู้นี้ได้

ฟ้าเหียนกล่าวต่อไปว่า ที่ข้างโตเป (ในที่นี้เขาเรียกว่าเตาเวอภาษาฝรั่ง แต่คำโตเปนี้ ตาฟ้าเหียนแกเคยเรียกพระเจดีย์ก็เรียกมาจากสถูป) ของพระเจ้าอโศก ได้สร้างวัดมหายานใหญ่และงามมาก มีทั้งอารามหินยานด้วย รวมด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ประมาณพระ ๖๐๐-๗๐๐ สิกขาบท และธรรมในใจกับทั้งจัดการเล่าเรียนของท่านทั้งสองพวกนี้สมควรจะชม

ชาแมน (ภาษาฝรั่งเศสแปลว่า ผู้บำเพ็ญเพียรฤๅสมณะ) ซึ่งมีคุณธรรมอย่างสูงทั่วทุกทิศ และนักเรียนผู้ใดถามซึ่งจะใคร่ทราบความจริงและต้นเหตุของความจริง ย่อมมายังอารามทั้ง ๒ นี้ อนึ่ง โสัดในอารามนี้มีพราหมณ์แปนครูผู้หนึ่งมีนามปรากฏว่า มัญชุสรี ซึ่งชาแมนทั้งหลายผู้มีคุณธรรมอันใหญ่ยิ่งในพระราชาณาเขตต์นี้ กับทั้งมหายานภิกษุย่อมนับถือแลดูท่าน (คือเป็นที่พำนัก)

หมดในเรื่องที่ว่าด้วยศาสนา ขอให้พิเคราะห์ดูว่ามันปนกันเลอะอย่างไรอยู่ที่กล่าวนี้นี้เป็นเวลาซึ่งกำลังพร้อมมูลกันอยู่ในพระนครอันเดียว ถ้าหากว่าจะไปเกิดเลือกทางบริสุทธ์ชำระเครื่องรังรัง น่าจะไปชำระกันที่เมืองลังกา เมื่อสังคายนาขึ้นหลัง ซึ่งเขายกย่องว่าเป็นการสำคัญมาก คงจะได้เลือกพ้นกันจริง ๆ ไม่ใช่แต่ัมหัตตะอย่างสังคายนากรุงเทพ ฯ ส่วนสังคายนาในอินเดียฉันนั้น เห็นจะไม่คงอยู่ได้เท่าใด เพราะใช้ทองเอาด้วยปาก และด้วยเหตุนี้จึงได้แพ้พวกมหายานอันได้คัมภีร์มาจากในถ้ำ ขอยุติไว้เพียงเท่านี้ที่หมดเวลาแต่เรื่องสวาสติกาและเครื่องหมายอื่น ๆ ยังไม่เห็น

ฉันทนา

พระราชหัตถเลขา^๑

สวนดุสิต

วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ รัตนโกสินทรศก ๑๒๒

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ด้วยฉันไม่สบายขอหยุด ๓ วัน จึงได้เขียนอะไรต่ออะไร
เหล่านี้ที่เปนเรื่องเบา ๆ ส่งมาให้

มีที่บอกไปแต่ก่อนผิดเรื่องหนึ่ง ด้วยศักราชที่ฟ้าเขียนและ
ห้วนเจียงไปอินเดีย ลงไป ที่ลงมาใหม่นี้ถูกต้อง แต่เรื่องเครื่องหมาย
ต่าง ๆ มีสวาสติกเปนต้น ไม่เคยเห็นอธิบายว่าหมายเช่นนั้นด้วย
เหตุผลอย่างไร เคยเห็นแต่เขาชี้ให้ดู

สมเด็จฯ

^๑ ฉบับพิมพ์ครั้งแรก เรียกว่า พระราชหัตถเลขาฉบับที่ ๓

ความสันนิษฐานเรื่องมหายานและหินยาน

ในการที่จะเรียบเรียงความเห็นเวลานี้ หากได้มีสมุดซึ่งคิดจะอ้างอยู่ในมือไม่ คือสมุดที่พรตญี่ปุ่นให้ ได้ถวายไปให้กรมหมื่นวชิรญาณสอบสวน ชินกาลมาลินีและพงศาวดารเชียงใหม่ก็ไม่ได้เตรียมมา หนังสือต่าง ๆ ไม่พร้อม เพราะเห็นว่าถึงจะเอามาให้พร้อมก็ไม่มีเวลาจะตรวจ จึงคิดว่าเขียนแต่พอเป็นเค้าตามความจำได้ก็จะพอเป็นทางคิดเห็นอยู่แล้ว เมื่ออยากจะรู้ละเอียดจึงไปค้นสอบสวนหนังสือเหล่านั้น สำหรับผู้มีเวลาที่สามารถจะแต่งให้ละเอียดได้ ที่เขียนบัดนี้เป็นแต่ช่วยให้นึก

ข้อซึ่งจะพิจารณาว่ามหายานเป็นอย่างเก่าฤหินยานเป็นอย่างเก่าตามความเห็นที่เธอคะเนว่าหินยานจะเป็นพวกข้างมีน้อย มหายานมีมาก พวกหินยานเห็นว่าพวกมหายานเลอะเทอะนักจึงได้ตรองเสียเหมือนธรรมยุติกากับมหานิกาย

ความ ๒ ข้อนี้ได้เคยพิจารณาเห็นเช่นนั้นครั้งหนึ่งแล้ว แต่ครั้นเมื่อได้เห็นหนังสือที่พรตญี่ปุ่นแต่งว่าด้วยนิกาย และคณะพรตในเมืองญี่ปุ่นกล่าวทำวขึ้นไปถึงพุทธกาล จึงได้สนทนากับกรมหมื่นวชิรญาณฯ ได้ค้นเรื่องตัวอย่างที่มีมาในบาลีประกอบ จึงลงสันนิษฐานกันว่าข้อที่แบ่งเป็นพวกเป็นหมู่นี้ได้มีมาเสียแต่พระพุทธเจ้ายังเสด็จอยู่แล้ว

ข้อซึ่งว่าหินยานและมหายาน ข้างไหนจะเก่าข้างไหนจะใหม่ ได้วินิจฉัยจากหนังสือพรตญี่ปุ่นซึ่งเป็นตัวมหายานเอง กล่าวว่า

หีนยานเคยเป็นหมูใหญ่ มหายานรุ่งเรืองต่อภายหลังดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

ในบาลีมีพระพุทธเจ้ายกเอตทัคคฐานพระเถรรูปหนึ่งว่าฉลาดในการจัดเสนาสนสงฆ์ให้อยู่เป็นหมู่เป็นเหล่าตามความประพฤติของภิกษุพวกนั้น ๆ ในเรื่องราวของท่านผู้ฉลาดในการแบ่งปันนี้ คือปันเป็น ๖ พวก มีพวกที่ทรงวินัยเคร่งครัดเป็นต้น ความพิสดารมีเคยแปลแล้ว แต่จะหยิบไม่ได้ในเวลานี้ แต่พวกที่แบ่งกันในเวลานั้น ไม่แรงถึงนุ่งกางเกงข้างหนึ่ง นุ่งสบงข้างหนึ่ง แยกกันเป็นทำนองฝ่ายวิปัสสนาธุระ ฝ่ายคันถธุระในเวลานี้ แต่ความประพฤติของท่านพวกนั้น ลางที่เอื้อเฟื้อแต่อย่างเดียว ๒ อย่าง ไม่เอื้อเฟื้อต่อความปฏิบัติอย่างอื่น เหมือนหนึ่งว่าผู้ที่ประพฤติสูงศักดิ์ มักจะเอื้อเฟื้อต่อวินัย ประพฤติวินัยดี ฝ่ายข้างพวกที่เอื้อเฟื้อต่อพระสูตรคือฝ่ายคันถธุระไม่เอื้อเฟื้อต่อวินัย ถ้าวินัยอย่างหละหลวมเช่นนี้มีมาแต่ก่อนแล้ว ถ้าจะมาเทียบดูที่เพนอยู่ในเมืองไทย ปัจจุบันนี้ก็คือตรงกับพระมหานิกาย เอื้อเฟื้อในทางพระสูตรและคันถธุระ ไม่สู้เอื้อเฟื้อในทางวินัย มหานิกายเช่นนี้ไม่ใช่เพิ่งเกิด มีมาแต่ครั้งพระพุทธองค์ยังเสด็จอยู่แล้ว พิศราห์ดูตามลาดเลาของหนังสือเล่มหนึ่งจะเห็นได้ว่า มหานิกายเดี๋ยวนี้ยังประพฤติดีกว่าภิกษุบางพวกเมื่อครั้งพระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่เสียอีก เพราะอาณาจักรเข้าช่วยปกครอง ข้างฝ่ายธรรมยุติกานั้นตกอยู่ในพวก ๑ ใน ๖ พวก ซึ่งประพฤติดีกศึกษาในทางพระสูตรและพระวินัย นับว่าเสมอกันกับที่มีตัวอย่างมาแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังเสด็จอยู่ อีก ๔ พวกนั้นของดไว้ไม่พรรณนา แต่ก็เพนอย่างนั้นบ้างอย่างนี้บ้างเจือปนกัน

ข้อที่แยกหมู่กันแต่เดิมมาเปน ๖ พวกเช่นนี้ ก็คงจะเกิดลัทธิ
อาจารย์ต่าง ๆ กันเปนต้นเหตุมีมาแล้ว

ข้างฝ่ายหนังสือญี่ปุ่นที่เขาว่านั้น เขาจับเอาปฐม
สังคายนาวาพระสงฆ์ซึ่งทำสังคายนานั้น เปนหินยาน เมื่อเสร็จการ
สังคายนาแล้วได้แยกตั้งเขาเรียกว่าโรงเรียนเปน ๖ ๖ โรงเรียนนั้น
ก็เปนหินยาน เมื่อจะทำสังคายนาที่ ๒ เกิดขึ้นด้วยโรงเรียนทั้ง ๖
กล่าวต่าง ๆ กันไป จึงได้ประชุมสังคายนา ซึ่งเรียกว่าเคาซิลเปน
ครั้งที่ ๒ เพิ่มเติมที่เรียนขึ้นอีก แต่เปนหินยานทั้งสิ้น ในระหว่างนี้
จนถึงตติยสังคายนา พระพุทธศาสนาร่วงโรยลงไปมาก พระเจ้า
อโศกประชุมพระสงฆ์บรรดาซึ่งจะหาได้ในอินเดียมาสอบสวน
ในเวลานั้นจึงรู้ว่ามียลัทธิต่างกันอยู่ แต่พระอุคุปตแลโมคคัลลี
บุตรติสเถร เปนหินยาน เพราะฉะนั้นสังคายนาครั้งที่ ๓ จึงเปน
พวกหินยานยังมีอำนาจ ได้ตั้งโรงเรียนหลายโรงแต่พวกมหายาน
ก็มีโรงเรียนเกิดขึ้น เว้นแต่อำนาจยังน้อยกว่าพวกหินยาน

จะเพนก่อนสังคายนาที่ ๓ ฤๅสังคายนาที่ ๓ แล้วจำไม่
สนัด พวกมหายานไปพบคัมภีร์พุทธวจน เขียนบรรจุไว้ในถ้ำ ได้
ธรรมอันลึกลับซึ่งพระเถรเจ้าแต่ก่อนได้ฟังจากพระพุทธเจ้าแล้ว
จารึกไว้เปนหลักฐาน จึงนำมาสั่งสอน แต่นั้นฝ่ายมหายานก็รุ่งเรืองขึ้น
ฝ่ายหินยานซึ่งสั่งสอนกันแต่ด้วยวาจาความรู้เสื่อมทรามลงไปทุกที
ไม่เหมือนพระเถรเจ้าซึ่งเป็นอรหันต์ ยังคงมีอยู่แต่ก่อนนั้น

ข้อซึ่งต่างกันระหว่างหินยานและมหายานนั้น เขายอม
รับว่าเปนพุทธวจนด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย แต่แบ่งเปน ๒ กาล คือตั้งแต่
พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว ได้สั่งสอนเวไนยสัตว์โดยพระวินัยและ

พระสูตรเพนพื้น จนตมาถึงเมื่อขึ้นไปโปรดพระพุทธมารดาบนดาวดึงส์แล้ว ได้สั่งสอนเวไนยสัตว์ด้วยอภิธรรมมากกว่าพระสูตรเขาตั้งรายปิลกว่าปีที่หนึ่งเทศนาสูตรนั้น ๆ ที่ ๒ สูตรนั้น ๆ จนปีที่ ๔๕ พระสูตรตอนข้างต้นเราฟังรู้จักบ้าง แต่ตอนหลัง ๆ ลงมาชื่อสูตรนั้นยาว ๆ ฟังไม่รู้ว่ไปข้างไหน บัญชีนี้ยาวมากอ่านเห็นจเหนื่อยทีเดียว แต่ไม่มีแก่นสารอะไรสำหรับความรู้เราเลย

ต่อไปจึงบรรยายว่าคณะในเมืองญี่ปุ่นได้รับความรู้มาจากที่ไหน มีมาจากเมืองจีนโดยมาก จากทิเบตบ้าง จากอินเดียบ้าง จากโคเรียบ้าง แล้วไปแยกกันออกด้วยเหตุผลต้นปลายอย่างไร ซึ่งไม่เป็นประโยชน์อันใดแก่เราจนหมดเล่ม

คราวนี้เมื่ออ่านสอบดูกับรายงานชุดคันของโบราณในเมืองปาตลิบุตร อันอยู่ที่เมืองปัตนาในปัจจุบันนี้ ของ แอล เอ วัดเดลซึ่งเปนเลบเดอแนลเคอแนลในกองหมอททหารอินเดีย ลงพิมพ์เมื่อคฤสศักราช ๑๙๐๓ รัฐบาลอินเดียส่งมาให้ฉัน ซึ่งเขาไม่ได้ตั้งใจจะกล่าวเรื่องพุทธศาสนา แต่หากเมืองปาตลิบุตรเปนเมืองสำคัญในพุทธศาสนาเขาจึงเก็บเรื่องราวบรรดาซึ่งกล่าวถึงเมืองที่มีอยู่ในบทกลอนและนิทานในประเทศอินเดียนั้นเอง และจดหมายเหตุของทูตกรีกและพรตจีนซึ่งได้ไปถึงเมืองปาตลิบุตร ในเวลาพระเจ้าอโศกกำลังมีอำนาจ และที่ร่วยโรยต่อ ๆ กันมาเปนลำดับ เอาถ้อยคำของผู้ที่ไปเห็นนั้นสอบสวนกันสำหรับที่จะชุดคันให้ถูกเบาะแส แต่คำที่เขาเก็บรวบรวมมานี้ อยู่ข้างจะเปนประโยชน์แก่ความอยากรู้ของเรา แต่ข้างเขาก็ร้องว่าเต็มคั่นอยู่เหมือนกัน เพราะหนังสือเก่า ๆ มักแต่งเปนเรื่องเพเบอลคล้ายรามเกียรติ์เสียมาก ที่อาศัยเป็นหลักฐาน

ได้จากหนังสือกรีกเปอเซียนจินพอเปนหลักหลาย ประกอบกับ คำจารึกศิลาและเงินตรา กับสิ่งอื่น ๆ ซึ่งขุดได้ จับเอาหนังสือ ท่อนเล็กท่อนน้อยเหล่านี้ผสมกันเข้า ที่ขาดอยู่ก็เอาเรื่องราวที่มี ในจดหมายอินเดียคงไว้ ผสมเข้าพอเปนเรื่องได้ว่า

เมืองซึ่งพวกกรีกเรียกว่าปาลิบุธร คือปาดลิบุตร แปลว่า เมืองดอกไม้มี่ซึ่งมีกลิ่นหอม เปนเมืองสำคัญในเรื่องพงศาวดารข้าง ฝ่ายตะวันออก ถึงว่าไม่เปนเมืองเก่าลึกซึ่งในพวกพงศาวดารอินเดีย แต่เปนเมืองที่ราชวงศ์อันหนึ่งมีอำนาจใหญ่ เปนหลักคือแลนมารก ของอินเดีย

เมืองนี้เมื่อครั้งพระพุทธเจ้าเสด็จซึ่งมีปรากฏในบาลี และหนังสือต่าง ๆ เมื่อก่อนคริสตศักราช ๔๐๐ - ๕๐๐ ปี ยังเปน หมู่บ้านเล็กชื่อปาดลิคามฝังใต้แห่งแม่น้ำแคนเยส แต่เรียกตาม เสียงฝรั่ง ความตั้งใจเขียนเห็นจะเขียนคังเคส์ คือคงคา พระเจ้า แผ่นดินราชคฤห์ เดียวนี้เรียกราชเคีย พระเจ้าอชาตศัตรูโอรส พระเจ้าพิมพิสาร ซึ่งเปนพระเจ้าแผ่นดินก่อนพุทธปรินิพพาน ๘ ปี ได้ตั้งเปนเมืองด่านไว้สำหรับเป็นที่ข้ามพลไปปราบเมืองริบลิกลีกลน้อยซึ่งอยู่อีกคนละฟาก

แต่เมืองนั้นตั้งอยู่ในที่ท่าค้าอันสำคัญ เพราะได้ตั้งอยู่ที่ แม่น้ำร่วมฤใกล้แม่น้ำร่วมของแม่น้ำทั้ง ๕ ในกลางประเทศอินเดีย เมื่อฟ้าเหินไปว่าอยู่ใต้แม่น้ำร่วมประมาณโยชน์หนึ่งฤ ๗ ไมล์ แม่น้ำทั้ง ๕ นั้น คือ แคนเยส ๑ โคครา ๑ ราบติ ๑ คันดัก ๑ โสน ๑ เพราะฉะนั้นเรือที่จะไปมาจำต้องผ่านจึงได้เจริญเปนเมืองใหญ่ขึ้นเร็ววันก ต้องด้วยพระพุทธทำนาย

ตั้งแต่พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปที่นั่นแล้ว เพียงชั่วอายุเดียว พระเจ้าอุทายินฤฤททาสวะฤฤทธรัน ซึ่งเปนพระราชนัดดาของ พระเจ้าอชาตศัตรูได้ย้ายจากเมืองราชคฤห์ซึ่งอยู่ข้างตวันออก ซึ่งเป็นแผ่นดินสูงประกอบไปด้วยภูมิประเทศเปนเขา ที่พวกอารยัน คือพวกกรีกมักมารบกันนั้นลงมาตั้งอยู่ในที่นี้ ครั้นเมื่อปราบ ข้างฝ่ายเหนือได้แล้วจึงได้ยกขึ้นไปเปนพระราชธานีนครหลวง ชื่อ ปาตลิบุตร

ในขณะนั้นประมาณ ๓๐๐ ปี ฤ ๓๐๒ ปีก่อนคฤสศักราช พระเจ้าแผ่นดินเวลานั้น ทรงพระนามจันทรคุปต์ แต่พวกกรีกเรียกว่า สันทรากุตโต ได้เปนทางพระราชไมตรีกับอาเล็กซานเดอติเกรต จนถึงได้เปนเกี่ยวดองอันสนิท อาเล็กซานเดอติเกรตนั้นอยู่ป็นخاب (ปัญจาลฤฤตรปัญจา) เมื่อมาตีเมืองอินเดียข้างเหนือก่อน คฤสศักราช ๓๒๖ ปี ตามเรื่องราวที่ชาวมาเซโดเนียได้เขียน เปนพงศาวดารไว้ว่าเจ้าองค์นี้ (คือจันทรคุปต์) เปนชาติต่ำ แต่ได้เปน เจ้าขึ้นโดยอำนาจเทพดาทั้งหลาย เมื่อได้ทำความผิดต่ออาเล็กซานเดอ โดยกล่าววาจาหยาบ อาเล็กซานเดอให้เอาไปประหารชีวิตเสีย แต่หนีรอดจึงควบคุมพวกกองผู้ร้ายหลายพวกเข้าเปนกำลัง และ ยั่วใจพวกชาวอินเดียให้ความมานะชิงอำนาจคืน ในการที่ได้ ต่อรบกับแม่ทัพนายกองของอาเล็กซานเดอ จันทรคุปต์มีชื่อเสียง ปราบกว่าเปนขุนคชสารใหญ่ซึ่งมีกำลัง เมื่อได้อำนาจเช่นนั้นแล้ว สันทรากุตโต จึงได้เปนเจ้าแผ่นดินพร้อมกันกับเซลิวโกซึ่งเปน ราชโอรสของอาเล็กซานเดอ แต่ผู้จดหมายเหตุกรีกอีกคนหนึ่งเขียน ชื่อว่าสันทรคุปตัส อีกผู้หนึ่งเขียนว่าอันดโรคุตโต แต่หมายความว่า

จันทรคุปตคนเดียวกัน เรื่องราวฝ่ายข้างพุทธศาสนากล่าวว่า
ชาติเดิม และวงศ์ตระกูลของจันทรคุปตเป็นโอรสพระยวราชซึ่งพวก
คัมภีร์พราหมณ์เรียกว่าเมารยะ ตั้งอยู่ในเชิงเขาหิมาลัยฝ่ายเหนือ
ประเทศอินเดีย อีกนัยหนึ่งกล่าวว่ามยุรราชซึ่งได้สร้างพระสถูป
เป็นชาติสาकยะอยู่ในเมืองที่ตั้งอยู่หว่างเขาโมรา เรียกว่าบ้านสวาสต
ผู้แต่งรายงานนี้ไปสุดได้รูปภาพต่าง ๆ ในพุทธศาสนาไว้ในมิวเซียม
อินเดียเป็นอันมาก และบรรดาสิ่งที่ขุดได้เหล่านั้นเกือบจะมีรูปโอร
สยกยงเป็นเครื่องหมายทั้งนั้น

ตามเรื่องราวกรีกกล่าวว่าเซลิวโกสะนิคตออกไปตีเมือง
บาบิโลน แล้วอำนาจไปทางนั้น จันทรคุปตจึงได้ตีเอาอาณาเขตต์
แห่งอำนาจในอินเดียแล้วตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน ภายหลังได้รับกับ
กับเซลิวโก จนกลับลงเป็นมิตรแล้วเป็นญาติโดยแต่งงาน ได้รับของ
ตอบแทนจากจันทรคุปตเป็นข้าง ๕๐๐ เชือก เมื่อทำไมตรีข้างฝ่าย
อินเดียแล้ว เซลิวโกจึงได้ไปรบแอนติโคไนต์ต่อไป

ในเมื่อเป็นไมตรีกันแล้วนั้นเซลิวโกจึงได้แต่งตั้งให้เมคัสติเนส
เป็นราชทูตมายังราชสำนักแห่งจันทรคุปตที่เมืองปาตลิบุตร เมคัสติเนส
ผู้นี้(ตายเมื่อก่อนคฤสศักราช ๒๔๑ ปี)กล่าวว่าเมืองปาตลิบุตรนี้
ยาวประมาณสัก ๙ ไมล์ล้อมด้วยกำแพงไม้ มีหอรบและประตูเป็น
อันมาก และมีช่องสำหรับยิงธนูตลอดไป ข้างด้านหน้ามีคูสำหรับ
ป้องกันและมีท่อน้ำเข้าออกในเมือง พลเมืองประมาณสี่แสน ส่วน
ราชบริพารของพระเจ้าแผ่นดินหลายพันคน แต่เป็นการปลาดที่
กล่าวถึงศาสนาของราชกรในเวลานั้น หาได้กล่าวถึงพุทธศาสนา
ไม่ ได้กล่าวถึงสารมณียแต่งตั้งด้วยเปลือกไม้ ก็ดูเป็นทางข้าง

พราหมณ์ ในรายงานนี้เขากล่าวว่าพระพุทธเจ้าที่ประสูติที่พาราณสี
ร้อยปีเท่านั้น (ใกล้ข้างถูก) และเขาเห็นว่าถ้อยคำที่ใช้เรียกชื่อเสียง
อันใดในจดหมายเหตุนั้นเป็นสำเนียงสันสกฤตคือมีตัว ร มาก
จึงคิดว่าภาษาบาลีนั้นไม่ได้ใช้ คงจะเป็นภาษาที่เกิดขึ้นภายหลัง
ทั้งที่มีคำกล่าวอีกฝ่ายหนึ่ง ว่าพระพุทธเจ้าตรัสภาษาบาลี
เสมอ นั้น ทางไมตรีในระหว่างกรีกกับเมืองปาตลิบุตรดูจะเป็นที่
สนิทสนมกันมาก จึงมีจดหมายเหตุกล่าวว่าโอรสของจันทรคุปโต
อันทรงนามว่า อามิโตรจะเตสะ ฤ (อามิโตรฆาตะ) อีกนัยหนึ่งเรียกว่า
อัลลิโตรจะเตสะ (ซึ่งคงจะหมายความว่าตามสันสกฤตว่า อมิตรมาฏะ
แปลว่าเป็นผู้ฆ่าศัตรู) และโสภคเสนัส (ถ้าหากว่าหมายถึงสุภาคเสน
ก็คงจะเป็นชื่อยศ) ได้ให้กำลังแก่กองทัพอันเดียวโซสซึ่งเป็นราชโอรส
ของเซลิวโกส แลแอนติโกนัสตีเกรตด้วยข้างเป็นอันมาก ในการทำศึก
กับชาวเปอร์เซียและมีสำเนาพระราชาสารของเจ้ากรุงปาตลิบุตร
ขอซื้อน้ำองุ่นหวาน และมะเดื่อแห้งด้วย

ส่วนบทกลอนที่มีอยู่ในอินเดีย กล่าวถึงการกล่าวหาญและ
กล่าวถึงความส่อเสียดในราชสำนัก และในการศึกที่ได้รับพุงกันอยู่
โดยรอบเมืองปาตลิบุตร เป็นเรื่องที่เล่นละคอนกันอยู่ในเมืองอินเดีย
ซึ่งแต่งขึ้นโดยคนอายุชั้นกลาง ดูเหมือนหนึ่งว่ามีที่ตั่งจากหนังสือ
โบราณที่ได้เล่าเรื่องราวเป็นพงศาวดารมีหลักฐาน แต่หนังสือนั้นจะ
สูญหายไปเสียแล้ว

คงอยู่แต่เรื่องราวเมื่อได้เป็นพระนครหลวงอันสมบูรณ์
สนุกสนานของโศก ซึ่งปรากฏพระเกียรติยศเป็นผู้กล้าหาญใหญ่ ใน
เมื่อประมาณ ๒๕๐ ปี ก่อนคริสตกาล (ข้างลังกาว่าพระเจ้าโศก

ได้ทำตติยสังคายนา เมื่อพุทธศาสนากาลล่วงได้ ๒๑๓ ปี อยู่ข้างไกลกันมาก) เปนพระราชนัดดาของจันทรคุปตะ เปนเรื่องที่รู้ปรากฏกว้างขวางมาก อโศกนี้เป็นเอมเปรอใหญ่ยิ่งกว่าเอมเปรอทั้งหลายซึ่งได้มีมาในอินเดียเปนคอนสแตนไน์ของพุทธศาสนา เกือบจะกล่าวได้ว่าเป็นผู้ตั้งศาสนาพระพุทธรูปขึ้นเปนศาสนา คือหมายความว่าเปนศาสนาของราษฎร เพราะเหตุว่าก่อนแต่รัชกาลของท่านมีแต่ภิกษุหมู่ละเล็กละน้อยแยกย้ายกันอยู่เปนพวก ๆ มีจำนวนน้อยทีเดียว เพราะเมื่อก่อนคฤสศักราช ๓๐๐ ปี พวกกรีกที่เขียนพงศาวดารจึงไม่ได้กล่าวถึงเลย ครั้นเมื่ออโศกได้เข้าถือศาสนานั้นเมื่อตอนปลายจึงได้ยกขึ้นเปนศาสนาสำหรับแผ่นดินด้วย เปนศาสนาซึ่งมีความมุ่งหมายมากแต่บังคับกดขี่น้อย เพราะเปนเหตุฉะนั้นจึงได้ถือแพร่หลายในหมู่ราษฎรทั้งปวงทั่วไปทั้งเจ้าแผ่นดินได้ตั้งความพยายามเพาะปลูกโดยแต่งมิชชันนารีแยกย้ายกันไปสั่งสอน จนถึงนอกพระราชอาณาเขตต์ เธอเป็นผู้มีราชศรัทธาเหลือเกิน ที่โลกนี้พึงได้เคยเห็น เธอได้ปกคลุมพระราชอาณาเขตต์อันใหญ่ ตั้งแต่อาฟคานิสถาน จนถึงไมซอ ตั้งแต่เนปาล จนถึงกุซราช ด้วยเจตียฐานและการก่อสร้างสำหรับพุทธศาสนาอันมีขนาดล้นใหญ่ ๆ ไม่ได้คิดถึงพระราชทรัพย์เลย โดยที่พระองค์เปนพระราชอาชริราชแท้ และมีนิสัยในการช่างจึงได้ทำการก่อสร้างทั้งปวงออกจากวิธีการและอไชเรียนเป็นที่ตั้งไม่ตรงก็ยกเยื้องเสียบ้าง เพราะฉะนั้นเจตียฐานซึ่งเธอได้สร้างไว้ จึงเปนสิ่งที่ล้นแต่มีสง่างามทั่วทุกแห่ง พระสถูปฤจ่อมดินซึ่งเธอได้สร้างด้วยอิฐเปนแท่งทึบ บรรจุพระสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าฤจเปนที่หมายตำบลอันเปนเจตียสถาน ย่อมพบเห็น

ทั่วไปตลอดประเทศอินเดีย และเกือบจะเหมือนปริมาตรในเมืองอียิปต์ โดยขนาด เสาศิลาจารึกใหญ่ซึ่งเป็นแท่งเตี้ยรวาว ๓๐ ๓ ๔๐ ฟุต ขัดและสลักเกลี้ยงเกลตา ยังปรากฏเป็นที่พิศวงควรมชมของผู้ซึ่งได้เห็น เพราะนั้นพระนครของเจ้าแผ่นดินองค์นี้จะงดงามสักเพียงใด ศิลาจารึกที่เราได้พบเห็น และได้อ่านทราบความว่าได้เป็นไมตรี กับเจ้าแผ่นดินกรีกหลายองค์ แอนติยวซัสที่ ๒ เจ้าแผ่นดินเมืองไซเรีย โปเลมีเจ้าแผ่นดินอียิปต์ อันติโคโนส โคนาตัดเจ้าแผ่นดินมาเซดอน มาคัสเจ้าแผ่นดินไซเรเน แลอาเลกซานเดอเจ้าแผ่นดินเอเปรีส เพราะฉะนั้นจึงทำให้คิดเห็นว่าเสาศิลาจารึกในพระนครหลวงของท่านเอง ซึ่งได้ความว่ายังอยู่มีผู้ได้เห็น เมื่อคฤสตกกราชล่วงได้ ๒-๓๐๐ ปี จะสาปสูญไปเสียข้างไหนคงจะจมอยู่ในดิน ในที่ร้างของเมืองปาตลิบูตรนี้เอง (นี้เป็นความปรารถนาของผู้ยื่นรายงาน ตั้งใจจะค้นหาให้พบจงได้)

การปลูกสร้างก่อนสมัยแห่งพระเจ้าแผ่นดินองค์นี้ และทั้งกำแพงพระนครเห็นเป็นทำด้วยไม้เหมือนเมืองพะม่า และเมืองญี่ปุ่นทุกวันนี้ การที่เปลี่ยนแปลงใช้ศิลาโดยรวดเร็ว ล้วนแต่เป็นศิลาใหญ่ ๆ จึงเป็นเหตุให้มาภายหลัง ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับยักษ์ ว่ามีอำนาจอาจจะใช้ยักษ์ให้หาศิลามาส่งและก่อสร้างการเหล่านี้ (เช่นอย่างหนึ่งในภาษาอังกฤษเขาใช้ว่าเอนด์ฤยอนนี แต่แปลลงไว้ด้วยว่ายักษ์ เว้นแต่คนธรรมดา ทุกวันนี้นั้นในเมืองอินเดียเรียกกันว่า ยักเฉย ๆ ไม่มี ษ เหมือนเราเรียก) แต่ข้างฝ่ายกรีกเขากล่าวว่า เฮอกูเลส คือเทวดาที่เขาถือว่ามีกำลังมาก เช่นนิทานอิสปที่กล่าวถึงคนเข็นเกวียนมาหักลง เรียกให้เฮอกูเลสช่วย เฮอกูเลสเยี่ยมเมฆ

ออกมาบอกว่าให้เอาบ่าดันเข้า นิทานนั้นเป็นคำเปรียบ แต่ความจริงนั้นเฮอกุเลสเป็นเทวดาองค์ ๑ ที่เขานับถือ อีกนัยหนึ่งจะเป็นด้วยโอศกทำรูปยักษ์เป็นเครื่องประดับ รูปยักษ์ทั้งสองนั้นเป็นศิลาแท่งเดียวใหญ่มาก ชุดได้ที่เมืองปาดลิบูตร เดียวนี้ตั้งอยู่ในอินเดียน มีวเซียมมีค่าจากอุบัติเหตุที่สร้างภายหลังสร้างเสาศิลาหนวยหนึ่ง ศิลาที่ทำนั้นอย่างเดียวกันกับที่ทำเสาและขัดเกลี้ยงเกลามากเหมือนกัน

ฝีมือช่างที่ทำการในครั้งนั้น มีแบบช่างตะวันตกเจือปนมากเป็นคลาสสิกอย่างแอดไซเรียนและกรีกปนอันมาก ทั้งฝีมือที่ทำนั้นดี ผู้ที่แต่งรายงานนี้ จึงคะเนว่าคงจะได้ใช้ช่างกรีกหรือไซเรียนทำด้วย และหนังสือช่างพุทธศาสนากล่าวว่าโอศกได้ไปเป็นเจ้าของตะศิลา (คือดักศิลา) ซึ่งเป็นเมืองเก่าในแขวงปันซาปห่างจากแม่น้ำอินทสททางสามหลัก ในเมืองนั้นเป็นเมืองที่อาเลกซานเดอได้ปกครองอยู่ก่อนมีช่างกรีกอยู่มาก

แต่เมื่อก่อนจะถึงคลุสตุคักราชเมืองปาดลิบูตรร้างสิ้น เชื้อวงศ์ของโอศก เมืองหลวงได้ย้ายไปอยู่ที่อื่น คงจะเป็นด้วยเหตุ ๓ ประการเช่นพระพุทธเจ้าทำนายไว้ คือ ไฟ และน้ำกับทั้งศึกภายใน เมื่อสังเกตดูก็เห็นจริงว่าเมืองนี้ตั้งอยู่ในทางน้ำเซาะ คงจะพังทางโน้นบ้างพังทางนี้บ้าง ทั้งน่าที่ใช้ห่าจะลงอย่างเช่นเมืองอื่น ๆ ทั้งการศึกภายในเป็นเหตุให้ศึกภายนอกมีมาทั้งข้างเหนือข้างใต้

ในระหว่าง ๑๐๐ ปีที่ ๓ ถึงที่ ๕ ดูเหมือนยังมีเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองเมืองปาดลิบูตร ที่นับถือและอุดหนุนพระพุทธศาสนาอยู่ เชื้อวงศ์เจ้าแผ่นดินปาดลิบูตรชั้นหลังนี้ว่าเปนวงศ์พระจันทร์ เพราะพวกมอริยะนั้นเปนวงศ์พระอาทิตย์ ภายหลังจึงได้ย้ายเมืองหลวงจาก

ปาดลบุตรไปตั้งอยู่เมืองกะนันทเมื่อระหว่างคฤสศักราชปีที่ ๓๐๐ ถึง ๕๐๐ พرتจีนชื่อฟ้าเหียนยังได้ไปพบว่าเปนเมืองใหญ่ มีสถานซึ่ง อโศกได้สร้างไว้ยังเปนปกติดีอยู่ ได้กล่าวถึงด้วยความพิศวงในฝีมือ สลักและฝีมือฝังลายกับทั้งภาพศิลาเปนอันมาก และเวลานั้นยังเปน เมืองที่เล่าเรียนของพุทธศาสนา มีพระอยู่ประมาณสัก ๖๐๐ - ๗๐๐ เขาได้อยู่เล่าเรียนในที่นั้นถึง ๓ ปี เมื่อไปสืบหาพุทธศาสนาข้างอินเดีย ฝ่ายเหนือไม่พบแล้ว

ต่อมาอีก ๒๐๐ ปี เมืองปาดลบุตรโทรมลงโดยเร็ว เมื่อ พرتจีนชื่อห้วนเจียง ได้ไปถึงราวคฤสศักราช ๖๓๕ ปี พบเมือง นั้นและสิ่งทีก่อสร้างทำลายโทรมเปนป่าไปแล้ว แต่เขายังสังเกตได้ ว่าวัดฮินดูและสถูปซึ่งทำลายอยู่นั้นถ้าจะนับก็ด้วยร้อยเปนอันมาก ที่ยังเป็นปกติดีมีอยู่ ๒ - ๓ แห่งเท่านั้น ครั้นเมื่อภายหลังมาพวก แขนงหมตันเข้ามาตีอินเดีย เมื่อคฤสศักราช ๑๒๐๐ ปี ได้ตัดทอน เลิกพระพุทธศาสนาขาดไม่มีเหลือในประเทศอินเดีย แต่ชื่อและที่ตั้ง เมืองปาดลบุตรอยู่แห่งใดก็ไม่มีผู้ใดรู้ ครั้นเมื่อฝรั่งมาสืบหาขึ้นเมื่อ ๑๐๐ ปีที่ ๑๘ ของคฤสศักราช ผู้ที่เล่าเรียนรู่มากซึ่งเป็นชาวอินเดีย ไม่มีผู้ใดรู้เลยว่าอยู่ที่ไหน แต่ไปเขากล่าวถึงเหตุผลซึ่งได้ค้นคว้าพบ อย่างไร อาศัยเหตุอย่างไรประกอบกันต่อไปตามลำดับ ซึ่งไม่เข้าอยู่ใน วงความพิจารณาซึ่งต้องการในเวลา

เมื่อได้อ่านหนังสือ ๒ เรื่อง เช่นกล่าวมาแล้วจึงเอามารวม กันพิเคราะห์เตาตามความเห็นซึ่งน่าจะเรียกว่าอนุমান เห็นว่าเมื่อ ครั้งพระพุทธเจ้ายังดำรงพระชนม์อยู่นั้น การปกครองพระสงฆ์เห็น จะไม่เปนอย่างเดียวกันหมด และไม่สู้จะกวัดขันเหมือนสมภาร

ครองพระอารามหลวงเดี๋ยวนี้ ถึงประพุดิรักษาวินัยก็จะเป็นแต่
ความพอใจของผู้ใดจะประพุดิเคร่งไม่เคร่ง ทางที่จะทำความเพียร
ก็ต่าง ๆ กันตามครูบาอาจารย์ที่ควบคุมกันเปนหมู่ ๆ พระพุทธเจ้า
เป็นแต่ผู้สั่งสอนให้ตรัสรู้ธรรมที่เปนยอดของบรรพชา แต่ทางซึ่งจะ
ประพุดิอย่างไรจึงจะตรัสรู้จะไม่กวตขันนั้ก เพราะเหตุฉะนั้นจึงได้
ตรัสยกย่องพระเถระองค์นั้นเลิศด้วยทางนั้นองค์นี้เลิศด้วยทางนี้
ใครที่อยู่ในคณะท่านองค์ไหนที่เลิศทางใดก็คงพยายามกันไปตาม
ทางทางอาจารย์ไม่สู้เอื้อเพื่อต่อทางอื่นนั้ก ข้อนี้ยังมีพยานอีกว่า
เมื่อพระพุทธเจ้าจวนจะปรินิพพาน ยังได้อนุญาตไว้ว่าสิกขาวิไน
อะไรควรจะคงไว้ก็ให้คงถ้าควรจะยกเลิกก็ให้ยกเลิก ควรจะเพิ่มขึ้น
ก็ให้พร้อมกันเพิ่มขึ้น ข้อนี้ให้เห็นว่าพระพุทธเจ้าถือเอาทางตรัสรู้
เปนสำคัญไม่ถือวัตรปฏิบัติเปนหลักฐาน แต่หากท่านผู้ทำสังคายนา
เห็นว่าคำสั่งของพระพุทธเจ้านั้กกว้างนั้ก จึงประกาศห้ามกันเสีย
ไม่ให้ผู้ใดแก้ไข ข้อซึ่งต้องประชุมพระอรหันต์ทำสังคายนาในครั้งแรก
ได้ยกเหตุว่าติดด้วยถ้อยคำของสุภัททภิกษุ กล่าวเมื่อได้ข่าวพุทธ
ปรินิพพานเปนที่ต้ง คงจะประกอบด้วยคำสั่งของพระพุทธเจ้าที่
เปิดทางกว้างนั้ก อีกข้อหนึ่ง แต่ที่เปนยอดสำคัญนั้น คือพระพุทธเจ้า
เทศนาถุสั่งสอนอันใดไม่ได้เขียนลงเปนลายลักษณ์อักษรและไม่ได้
เทศนาให้พระสงฆ์ฟังพร้อม ๆ กันทั้งหมด พวกนี้รู้อย่างนั้นพวกนั้น
รู้อย่างนี้ จึงนัดประชุมกันสังวธยายความรู้ตามที่ผู้ใดได้ยินได้ฟัง
ให้รู้เท่ากันทั้ง ๕๐๐ องค์ เพราะท่านทั้ง ๕๐๐ นี้ คงเปนหัวหน้า
เจ้าคณะควบคุมศิษย์อยู่องค์ละมาก ๆ เมื่อได้ประชุมสาธยายแลก
ความรู้กันให้รู้เท่า ๆ กันหมดแล้วนำไปสั่งสอนสาวกก็คงจะเป็น

แบบเดียวกันได้หมด เพราะเหตุฉะนั้น ถึงว่าพระอานนท์เป็นปุณณท่านพระอรหันต์เหล่านั้นยังต้องการนักด้วยพระอานนท์เป็นผู้ได้ฟังมาก แสดงให้เห็นว่าความรู้พระอรหันต์ทั้งปวงนั้นไม่เท่ากัน แม้แต่พระอานนท์ยังเปณปุณณพระอรหันต์เหล่านั้นยังรู้น้อยกว่า

ข้อซึ่งหนังสือพรตฎีปุณแต่งกล่าวว่าสังคายนาครั้งแรกและครั้งที่ ๒ เปณพวกหินยานทำทั้งนั้น คำที่ว่านี้เห็นจะเรียกแต่พอให้เข้าใจว่าเปณพระอย่างเก่า เห็นจะไม่หมายความว่าท่านทั้ง ๕๐๐ } องค์นี้มีญาณต่ำ เพราะเขาได้กล่าวถึงอาจารย์ข้างฝ่ายมหายานของเขาว่าเปณศิษย์ของท่านผู้ที่สืบมาแต่ท่านเถระองค์นั้น ๆ มีมหากัสสปเป็นต้นก็ชั่วคนทุก ๆ อาจารย์

สังคายนาครั้งแรกนี้พระอรหันต์ที่มาประชุมทั้ง ๕๐๐ นั้นคงจะเปณผู้ซึ่งมีอายุมากไล่เลี่ยกับพระพุทธรเจ้าโดยมาก ไม่ช้านานก็เห็นจะไม่เหลืออยู่สักเท่าใด ตกลงเปณชั้นศิษย์ก็คงจะหลายชั้น จึงมีความเห็นต่างแตกกันขึ้น ความเห็นที่ต่างแตกกันนี้ ก็คงจะเปณอยู่หลายปีและความเชื่อถือของคนทั้งปวงก็คงต่างแตกกัน แต่เมื่อยังไม่มีเจ้าแผ่นดินองค์ใดนับถือพระพุทธรศาสนาแข็งแรงก็ยังไม่อาจจะหักล้างกันลงได้ เมื่อได้พระเจ้ากาฬาสกเปณกำลังจึงได้ชำระตัดสินผิดชอบแล้วทำสังคายนาใหม่ สังคายนาครั้งที่ ๒ นี้คงเปณลักษณะเดียวกันกับครั้งแรกแปลกแต่จะกล่าวว่าได้ฟังมาจากอาจารย์ของตน ๆ

ในระยะ ๑๐๐ ปีนี้เป็นเวลาที่พวกกรีกเข้ามาตีอินเดีย พุทธรศาสนาซึ่งจับโทรมมาตั้งแต่พระเจ้าอชาตศัตรูล่วงลับไปแล้ว คงจะไม่แพร่หลายอันใดมากนักด้วยเปณเวลารบพุ่งกันในเมือง ครั้งที่

๒ มาได้อาศัยกาหาโสก วงศของกาหาโสกไม่ยืนยาวไปได้เท่าไร มีศัตรู
มาแต่ต่างประเทศคงโทรมอีก ศัตรูต่างประเทศครั้งนี้อยู่ข้างมีอำนาจ
มาก ครอบจำทั่วทั้งประเทศอินเดีย พวกพระสงฆ์ทั้งปวงคงซ่อนเร้น
อยู่เงียบ ๆ จนไม่ปรากฏเป็นศาสนาสมดังที่เขากล่าวไว้ในรายงาน
ปาตลิบูตร ถึงว่าวงศ์จันทรคุปตจะคืนได้อินเดียแล้วก็ได้เป็นผู้ที่
นับถือพระพุทธศาสนา จนถึงปีที่ ๑๐ ของรัชกาลแห่งพระเจ้าอโศก
ผู้เป็นราชันดาจันทรคุปตจึงได้นับถือพระพุทธศาสนา

ตติยสังคายนาสังพระเจ้าอโศกเป็นผู้อุปถัมภ์นั้น ท่างกัน
กับทุติยสังคายนาราว ๑๓๘ ปี การสังคายนาคครั้งนี้เห็นว่าเป็นการ
เก็บรวบรวมธรรมที่หายหกดกหล่น ดูเป็นส่วนข้างฝ่ายพระเจ้า
อโศกอยากทำเองมากกว่าที่พระสงฆ์จะชวนช่วย ข้างลังกาว่า
มีพระโมคคัลลิตบุตรติศเถรอีกองค์หนึ่งนอกจากพระอุคุปต แต่
ข้างฝ่ายมหายานไม่กล่าวถึงออกชื่อแต่อุคุปตจนผู้ที่แต่งรายงาน
ปาตลิบูตรเขากล่าวว่าพวกอาจารย์ฝรั่งเขาคิดเห็นไปว่าอุคุปต
และติศโสเป็นองค์เดียวกัน เพราะในเสาศิลาจารึกก็กล่าวถึงแต่
พระอุคุปต (เขาคัดคำเทียบไว้แต่ดูยังเป็นเดาหลวม ๆ อยู่ไม่ต้องการ
จะเอามากล่าวถึงก็กล่าวถึง)

ข้อซึ่งพวกมหายานไม่กล่าวชัดว่าผู้ซึ่งทำสังคายนาคครั้งนี้ ๓
นี้ เปนมหายานฤหิณยานบางที่เขาจะหมายเอาความเกิดของมหายาน
ว่า เกิดที่เมืองปาตลิบูตรในคราวเดียวกัน เมื่อกล่าวถึงพระมหินทรเถร
เขากล่าวต่างไปว่าเป็นน้องพระเจ้าอโศกเรียกว่ามเหศวร จนพระเจ้า
อโศกให้ยักษ์สร้างถ้ำให้อยู่ในระหว่างพระราชวังกับเมืองปาตลิบูตร
ก็ไม่กล่าวถึงว่าเป็นฝ่ายมหายานฤหิณยาน และตามที่กล่าวนั้นบวช

อยู่ในเมืองราชคฤห์แล้วไม่ได้มาบวชในเมืองปาตลิบุตร และเมื่อมาอยู่เมืองปาตลิบุตรก็อยู่ลำพังไกลกันกับเขาที่สร้างขึ้นให้ท่านอุปคุตอยู่มาก ถ้าหากว่าเชื่อพวกลังกาว่าพระมหินทรได้ออกไปลังกาเปนแน่ ซึ่งฝรั่งเขาก็ออกจะเชื่อ ๆ เพราะไปค้นพบชื่อสังฆมิตตาบวชและออกไปลังกากับมเหศวร ถ้าเช่นนั้นได้ออกไปในปีที่ ๑๗ แห่งราชสมบัติของอโศก ตามเรื่องลังกาว่าได้ไปทำสังคายนาในเมืองลังกาเปนจุดตถสังคายนาตามเสียงชาวลังกานับ แต่ที่แท้เป็นการทำคนละแห่งห่างกันเพียง ๒๐ ปี แปลว่าเหมือนเอาสำเนาในอินเดียออกไปประกาศที่เมืองลังกา เพราะเหตุฉะนั้นจะถือว่าพระมหินทรเถรเปนมหายานไม่ได้ ถ้าจะถือว่าเป็นครูของหินยานจะชอบกลกว่า

ในระยะนี้เกือบ ๒๐๐ ปี ไม่มีสังคายนาเป็นเวลาทีที่พระเจ้าอโศกล่วงลับไป โอรสของพระเจ้าอโศกยังคงถือพุทธศาสนาแต่ราชนัดดาปรากฏว่ากลับไปถือเชนะ เข้าใจว่ามหายานคงจะเกิดในระยะ ๒ แผ่นดินนี้เอง พวกหินยาน ผู้รู้จะน้อยเข้า พวกมหายานจะเกิดผู้มีสติปัญญาและความรู้ ทั้งจะมีท่านพวกพราหมณ์ที่เป็นอาจารย์ผู้หลักผู้ใหญ่สั่งทัดในทางนักรมฐาน เปนที่นับถือของพระไปรำเรียน จึงเกิดเขียนคัมภีร์ปรั้งศาสนาขึ้นใหม่ ฤทธาสนาพระพุทธแต่เดิมจะออกพราหมณ์ ๆ อยู่มากกว่าที่พวกหินยานถืออยู่เดี๋ยวนี้ แต่ครั้งเมื่อนาน ๆ มาความรู้ทางฝ่ายหินยานจะเสื่อมลงเลยแพ้มหายาน แต่ยังไม่สูญสิ้นเชื้อ จนฟ้าเหียนซึ่งออกไปเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ ๘๐๐ - ๙๐๐ ปี ก็ยังมีอยู่

ข้อที่ทำจุดตถสังคายนาเมื่อพระพุทธานุชาลวงได้ ๔๓๓ ปี และเขียนเปนหนังสือจารึกลงในใบลานนี้ คงจะเปนด้วยท่าน

พวกพระในอินเดีย นำคัมภีร์มหายานออกไปเมืองลังกา จึงเกิดเป็นปากเสียงเถียงกันขึ้น พวกลังกาจึงได้ทำสังคายนาและเขียนลงในใบลานเป็นภาษาลังกา เพราะจะเถียงกันกับพวกมหายานปากเปล่าเป็นการเสียเปรียบ ความคิดที่เขียนหนังสือนั้นเป็นความคิดได้จากพวกมหายาน

แต่นี้ทอดไปอีกถึง ๕๐๐ ปี จนถึงพุทธศาสนาล่วงได้ ๙๕๖ ปี พระพุทธโกษาจึงออกไปแปลภาษาลังกาลงเป็นภาษามครเขียนขึ้นใหม่ การที่แปลกลับเป็นภาษามครเสียนี้ ก็บอกเหตุผลชัดว่าเป็นภาษาลังกาอยู่แต่่งเพิ่มเติมง่าย พวกลังกาคงจะทำล้นลงไปไว้มากเหลือเกิน จนเอาหนังสือนั้นไว้ไม่ได้ต้องเผาไฟหมด ถ้าขึ้นเอาไว้ คนก็ยังจะเชื่ออยู่เสมอ งานที่พระพุทธโกษาไปทำนั้นคงจะเอาฉบับที่พวกหินยานแต่งขึ้นสู้มหายานในอินเดียลงไปสอบกับฉบับลังกา เพราะเหตุว่าถ้าลังกาเป็นผู้ที่ได้เป็นหินยานมาแต่เดิม ไม่ได้มีมหายานแทรกแซง คงจะได้ความสั่งสอนฝ่ายหินยานซึ่งท่านพวกหินยานในอินเดียลืมนเสียบ้าง ประวนแปรไปตามมหายานบ้าง

ข้างฝ่ายหนังสือที่มีอยู่ในลังกานั้นเล่า ของเดิมก็คงจะมีที่พวกลังกาแต่งขึ้นเขียนไปเหลือกำลังก็คงจะมี ท่านพุทธโกษาคงจะได้เลือกทั้งเสียทั้งสองข้าง คัดเอาแต่ที่เห็นว่าควรจะเป็นธรรมเขียนขึ้นใหม่ จึงต้องทำการอยู่ถึงปีหนึ่ง

ในระหว่าง ๖๐๐ - ๗๐๐ ปี ตั้งแต่พระพุทธศาสนาได้ ๒๐๐ เศษ ๓๐๐ จนกระทั่ง ๙๐๐ ซึ่งพวกมหายานมีอำนาจมากนั้น คงจะได้ส่งพวกสอนศาสนาออกมาเที่ยวสั่งสอนในเมืองต่างประเทศตลอดจนเมืองเรา จึงถือลัทธิมหายานทั่วกันทั้งสิ้น แต่ข้อซึ่งจะเข้าใจ

ว่านุ่งกางเกงฤดูไม่นั้นเห็นจะไม่นุ่ง อยู่ในอินเดียอย่างไรก็คงมาอยู่
อย่างนั้น

ข้อสำคัญมีอีกอย่างหนึ่งที่พวกรมหายานเขียนคัมภีร์ของตัว
ใช้ภาษาสันสกฤต ด้วยเหตุฉะนั้น เมืองใดซึ่งมหายานเคยเป็นศาสนา
สำหรับเมือง ๆ นั้นยังคงใช้ชื่อเสียงเป็นภาษาสันสกฤต ถ้าหากว่าเมือง
เราไม่ได้ถือศาสนาพยานเหตุไฉนภาษาสันสกฤตและสันสกฤต
แผลงลงจนเป็นภาษาไทยจึงจะมีแน่นอนหานักดั่งนี้เล่า จนภายหลัง
มาเรียนศาสนาจากภาษาบาลีแล้วยังต้องกลับแปลลงเป็นภาษา
สันสกฤตเล่า อย่าป่วยกล่าวถึงสิ่งก่อสร้างและที่จมดินอยู่อันเรา
ได้พบเห็นบ่อย ๆ นั้นเลย แต่ภาษาบาลีซึ่งใช้สำหรับพระไตรปิฎก
อยู่ทุกวันนี้เป็นภาษาหนึ่งต่างหาก แต่ออกจากภาษามคร ข้อที่
พระพุทธโกษาแปลภาษาลังกาลงเป็นภาษามคร ฉันเชื่อว่าจริง แต่
ที่กลายเป็นภาษาบาลีไปนั้น เข้าใจว่ากลายเป็นเมื่อครั้งพระกัสสป
เขียนใหม่ เมื่อสังคายนาที่ ๗ เหตุว่าล่วงมาถึง ๔-๕๐๐ ปี ภาษา
มครไม่ใช่ภาษาพื้นเมืองของลังกาก็ค่อยเปลี่ยนแปลงเลื่อน ๆ ไป
ท่านกัสสปผู้นี้ไม่ใช่ชาวมครรัฐเป็นชาวลังกา คงจะตกแต่งขึ้นใหม่
ฤๅใช้ตามที่เคยพูดกันในเมืองลังกา เช่นกับมอญเมืองเราพูดไม่เหมือน
กันกับมอญมรแมนยังว่านั่นภาษาเดียวกัน นี่เป็นภาษาต่างประเทศ
แท้ ๆ ภาษาบาลีกับภาษามครใกล้เคียงจริง แต่บางคำต่างกันห่างไกล
คะเนไม่ได้

สังคายนาซึ่งเขานับว่าเป็นที่ ๗ เมื่อพุทธศาสนาล่วงได้
๑๕๘๗ ปีนั้น เห็นจะเป็นส่วนข้างเลอะกันในลังกาเอง ด้วยการ
รบฟุ้งในเมืองและด้วยอดเขียนแซกแซงไม่ได้ ภาษาลังกาที่เผลอเสีย
แล้วก็กลับมีขึ้นอีก ต้องเฝ้ากันใหม่ สังคายนาครั้งนี้ดูจะไม่สู้มีหลัก

เหมือนครั้งก่อน น่าจะเป็นเลือกตามใจมาก นิทานรุ่ง ๆ ร้าง ๆ เห็น
จะเลือกติดเข้าไว้ในนี้มากและในระหว่างนั้นคือพระพุทธศาสนา
ล่วงได้ ๑๑๐๐ ปี พรตห้วนเจียงไปพบเมืองปาตลิวตรร้าง ข้าง
มหายานเองก็จะโถมมาก ถึงเวลาที่ทำสังคายนาที่ ๗ นี้ พุทธศาสนา
อินเดียก็เกือบจะหมดฤทธิ์พอจะหมดกัน พะมาจึงต้องไปรับพระธรรม
มาจากเมืองลังกา ๆ อวดว่าเปนผู้แผ่พระศาสนา ก็อวดกันในระยะนี้

สังคายนาที่ ๘ ซึ่งว่าพระธรรมทินเถระได้ทำที่เมืองเซียงใหม่
เมื่อพุทธศักราชล่วงได้ ๒๐๒๐ ปีนั้น เห็นว่าศาสนาหินยานจะได้
เดินมาจากฝ่ายเหนือคือมาจากพะมา แต่วิปริตผิดเพี้ยนมามากนาน
อยู่แล้ว ท่านองค์นี้คงจะมาจากลังกาจึงมาแก้ไขขึ้นใหม่

ตอนนี้เองถึงเรื่องที่เรามี ๆ อยู่ คือชั้นคัมภีร์ชินกาลมาลินี
พงศาวดารทริภุชชัย พงศาวดารเซียงแสนเซียงใหม่มีท่านพวกลังกา
มาหนุนเนื่องกันเปนลำดับ ท่านผู้ที่มีชื่อเสียงโด่งดังเช่นสามีสังฆราช
ซึ่งมีคำจารึกเสาศิลาสุโขทัยที่เจ้าแผ่นดินออกบวช ท่านผู้นี้มาทาง
เมืองนครศรีธรรมราช เดินเรื่อยขึ้นไปตามลำดับจนถึงเมืองเซียงใหม่
การที่เรากลับเปนหินยานนั้นคงจะเปนทั้งข้างฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้
ล้นหลามกันเข้ามา

สังเกตดูเรื่องราวที่ผิดกันในระหว่างหินยานกับมหายาน
ตามที่ได้รู้เรื่องข้างหินยานน้อยที่สุดในเวลานี้ ดูเปนข้างฝ่ายมหายาน
กล่าวถึงโยกราฟีในอินเดียอยู่ข้างจะถูกต้องมาก ข้างฝ่ายหินยานออก
จะมม ๆ เช่นกับเมืองปาตลิวตรก่อนจะว่าอยู่ข้างริมทะเล แต่ข้างฝ่าย
มหายานเขารู้ชัดเจนว่าอยู่ริมแม่น้ำคงคา ถ้าเปนเรื่องนิทานชาดก
ยิ่งเลอะมาก เช่นกับท่านพวกชาดกอนต่าง ๆ ไปเที่ยวป่าพระหิมพานต์
ไพล่ลงมาชาดกอนอยู่ในทะเลซึ่งเหลือจะเดินลงมาอย่างไรได้ เห็น

จะเปนด้วยบ้านแกอยู่ลังกา การที่จะลงไปถึงทะเลนั้นดูไม่สู้ยากนัก แต่ข้อซึ่งจะแลเห็นแม่น้ำใหญ่ซึ่งแลไม่เห็นปากข้างโน้น อยู่ข้างจะ นึกยาก เพราะแม่น้ำในลังกามันร่องแรง ยิ่งตกมาถึงพวกลาวไปจนถึง ได้ทองจากกระสือ ฉันได้แปลคดีเรื่องนิทานมหายาน ซึ่งเขารบที่ ถูกมาให้ฟังเปนตัวอย่างเรื่องหนึ่ง ทั้งนี้เห็นจะเปนด้วยเขาแต่งใน ท้องที่ ฝ่ายหินยานแต่งที่อื่น

ธรรมที่ดี ๆ เขาก็รู้อยู่ แต่มีอีกข้อหนึ่งซึ่งจะเปนการเอาใจให้ เข้ากับศาสนาเดิมของพื้นเมือง คือมีเมืองสุขสวัสดิ มีพระพุทธรอมิตาภะ ซึ่งพุทธรูปศาสนายืนยาวไม่มีที่สุด นั่งอยู่บนดอกบัว แม้แต่ใครได้ยิน พระนามฤๅได้เห็นรัศมีเกิดปีติก็ได้ไปเกิดเปนอุปปาติกฤๅศพลไสยกะ ในดอกบัวที่แวดล้อมอยู่โดยรอบ มีกำหนดปีได้สำเร็จ มีพระพุทธรเจ้า อื่น ๆ ทุกโลกธาตุสั่งสอนธรรมโดยลำพังพระองค์ แต่คงมีองค์หนึ่ง ครั้งหนึ่งบ้างสองครั้งบ้าง เทศนาถึงพระอมิตาภะ ในเวไนยสัตว์ทราบ รูปความอย่างเดียวกันกับเริ่มมหาสมัยสูตร ต่างแต่กลายเป็นออก ชื่อพระอย่างอาฏานาติยสูตรนั้นก็ย่อยลงไปจนกระทั่งถึงสูตรนี้ใคร เขียนขึ้นตอนหนึ่ง อายุจะไม่ต่ำกว่าชัย ๒ ตอน ๓ ตอนอายุก็ทวีมาก ขึ้นไป บ่นบริกรรมได้มากเที่ยวก็มีอันสงสัยต่าง ๆ ขึ้นไป มันไปข้าง ทางกอดของฝรั่ง ข้อที่ฝรั่งนิยมชมชื่นว่าพุทธรูปคล้ายศาสนา พระเยซูนั้น เขาเรียนจากมหายาน ดูเหมือนหนึ่งว่าจะเลื่อมใสมหายาน มากกว่าหินยานเพราะแลเห็นพระนิพพานไม่ได้จริง ๆ เปนพ้นวิสัย เมื่อ ๒ | วันล่วงมานี้มีผู้ลงพิมพ์กล่าวถึงอนาคตวงศ์ที่เขาได้อ่านจาก เมืองพะม่า กล่าวติเตียนต่าง ๆ แล้ว บอกว่ากลืนอายุเหมือนออกจาก เกือกบูตพวกมหายานเพราะพวกมหายานเขาแต่งหลุมกว่ามาก

วิธีนั่งพระธรรมเขาแปลเป็นอังกฤษก็มี ขึ้นต้นก็นั่งพับ
แขนงเชิง ตั้งศีร์ษะให้ตรงแล้วก็เริ่มอานาปานัสติ เรียกอย่างเดียวกัน
กับนั่งพระธรรมของเรามีโอกาส มีกระสิดน แต่มีอะไร ๆ ต่อไปอีก
มากจนถึงฉาน แล้วฉันก็หยุดอ่านเสียเพราะผิดเต็มที่ด้วยต้องมา
นึกเทียบกับข้างเรา ถูกที่เกินความรู้ก็ไม่ออกสนุก เข้าใจว่าหนังสือ
จะมีมากกว่าหินยานมาก แต่ลงปลายก็ไปที่สระบัวนั่นเอง

ได้แปลคำฟ้าเขียนเล่าเรื่องมหายานหินยานปนกับพราหมณ์
อย่างไร เมื่อเวลาเขาไปเห็น พอให้เป็นทางสันนิษฐานกับเรื่องศาสนา
เซนที่ฉันได้ไปพบอีกเรื่องหนึ่งส่งมาให้ดูด้วย

ฉันมีความเห็นแต่พูดออกไปมันชวนจะเป็นมิจฉาทิษฐิ
ว่าหินยานก็ดี มหายานก็ดี ที่จะเหลือแก่นเดิมนั้นน้อย ผู้ที่แต่งขึ้น
ก็แต่งไปตามความเข้าใจของตัวและตามกาลตามสมัยและชั้นชั่ว
อายุคน และไม่ใช้แต่พุทธศาสนาถึงศาสนาเก่า ๆ อื่น ๆ เช่นศาสนา
พระเยซู ก็เซนต่ออะไรต่ออะไร แก่แต่งไปตามใจต่าง ๆ กัน จะมีแต่
ปรินสิเปอลคือข้อที่ตั้งของศาสนายังคงอยู่เท่านั้นทุก ๆ ศาสนา

สวนดุสิต

วันอาทิตย์ที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๒

พระที่นั่งบรรณาคมสรณีย์
วันที่ ๑๕ สิงหาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ส่งตัวอย่างพัฒมานั้น คราวนี้ชอบใจแล้ว เอาเป็นใช้ได้ แบ่ง
ชั้นตามที่ว่าก็ได้อยู่ คล้ายยศมานเรือ จำจะต้องใช้เงินจึงจะงามผ้า
แถบนั้นเป็นอันทำได้ พิจารณาจะใช้สีน้ำเงินแก่จนเป็นดำฤคำทีเดียว
ให้หาแพร่อยู่แล้ว ขอให้เขียนขนาดใหญ่ส่งมาเถิด ผู้จะทำเขาเร่ง

อนึ่งเรื่องพระบาทได้เตรียมบายชีไว้แล้ว แต่มันพลัดพลาก
ไปเสียไม่ได้ส่ง บัดนี้ได้ส่งมาให้ด้วย การที่ส่งมานี้ไม่ใช่จะขอให้
ร่าง ขอให้ช่วยคุณรูปแลช่วยนึกแก้ไขเปลี่ยนแปลงเรื่อง ซึ่งบางที
จะเป็นสัปเยกที่เขียนได้งามกว่าฤเข้าที่กว่า ถ้าคุณรูปเข้าได้แล้ว ตัว
ภาพเรื่องนั้นขอให้ช่วยชี้ที่ ว่าควรจะไปคัดเอาจากแห่งนั้น ๆ เพราะ
เธอได้ดูไว้มาก

สมเด็จฯ

เรื่องสร้างพระบทหลวง*

บันทึก

(พระราชหัตถเลขา)

๑ วัดเขมา

ช่องบน พระเวลาได้ตรัสรู้
อยู่ในดวงไม้ พระศรีมหาโพธิ
ช่องล่าง ตะปوسة ๑ ถะลิเกะ ๑
พ่อค้าเกวียนถวายเป็นกุศล
สดุดะ พระพุทธเจ้าลุ่ม
พระเศียร ประทานพระเกษ
แก่พานิชทั้งสอง ทางนิทานวัดเขมา

๒ วัดหนองแขม

ช่องบน พระนาคปรก
ช่องล่าง พระเวศสันดรเรียก
พระกรรหาชาติขึ้นจากสระ เกี่ยวแก่หนอง

๓ วัดโชติทายการาม

ช่องบน พระพุทธเจ้าทำ
ยมกปาฏิหาร
ช่องล่าง พระมโหสถตอน
ธรรมยุต ทางข้างสว่าง

* ปัจจุบันเขียนเป็น สร้างพระบทหลวง

๔ วัดเพลง

ช่องบน พระพุทธรเจ้าเรียก
เอทิกิกขุ พระปัญจวัคคีย์
ช่องล่าง พระพรหมนารอท ไปพบเขาวบวชนาค

๕ วัดประดู่

ช่องบน พระพุทธรเจ้าในวาริช
ชาฎก คือพระคันธารราชภูร์
ยื่นขอฝน เกี้ยวแก่วรณน้ำมนต์
ช่องล่าง พระอนนทสวด
รัตนสูตรทำน้ำมนต์ รังโรค
มนุสยที่เกิดด้วยพุทธานุภาพใน
เมืองไพสาลี

๖ วัดดาวดึงษ์

ช่องบน พระจุฬามณีเจดีย์
ช่องล่าง พระพุทธรเจ้าเทศนา
สวดปริตรปริธรรม ณ ดาว
ดึงษ์พิภพ ตามชื่อวัด

๗ วัดป่าแป้น

ช่องบน พระป่าเลไล
ช่องล่าง พระวิฑูร ตามชื่อวัด

๘ อุตมิงคาวาส

ช่องบน พระห้ามสมุทร
ช่องล่าง มหาชนกเรือแตก ไกล่ทเล

๙ วัดนอกบ้านแหลม

ห้องบน พระถวายนตร

ห้องล่าง จันทกุมาร

ได้เห็นไม่ได้ขึ้น

๑๐ วัดโกรกกราก

พระพุทธเจ้าลงโสฬสพนม

ห้องบน เปนสวรรค์

กลาง เปนมนุษย์

ทำปาณาติบาตแล

ห้องล่าง เปนนรก

ทำบุญปนกัน

๑๑ วัดบางปลา

ห้องบน พระเจดีย์ชเวตอง

ห้องล่าง วาริชชาฎก

ห้องบนเปนรามัญ

นิทาน พระยาปลาซ่อน

ห้องล่างตามชื่อ

๑๒ วัดเชิงเลน

ห้องบน พระลีลา

ห้องล่าง กัณท์กุมาร เมื่อชุก

โรมันคาตอลิก

ไล่ต้อนตี ๒ กุมาร

ประชิดจวนจะร้าง

๑๓ วัดพระปฐมเจดีย์

มารวิชัย

สำหรับหุ

๑๔ วัดบางสาม

ห้องบน พระห้ามพระญาติ

ห้องล่าง เรื่องสุวรรณสาม

ตามชื่อ

๑๕ วัดบางบัวทอง

ห้องบน พระรำพึง

ห้องล่าง เตมียชาติ

นิทานที่เกี่ยวกับดอก

บัวไม่ออกเพื่อจะให้

ครบสิบชาติ

๑๖ วัดแค

ช่องบน พระนาควโลก

ช่องล่าง เนมียราช

สุดทางที่จะกลับ

๑๗ วัดบางยี่หน

ช่องบน พระอุ้มบาตร

ช่องล่าง ภูริทัต

เลยลงไปหาเข้ากิน

๑๘ วัดวินัยขานาญ

ช่องบน เปนพระเจ้าแสดง

โอวาทปาฏิโมก

ช่องล่าง อยากจะให้เปนรูป

พระอุบาฬี ถ้าจิต ๆ สักย

บัพพา น่าจะมีที่เขียนแห่ง

ใด ๆ ถ้าจะให้ดีชำระความ

ภิกขุนี้มีกรรม แต่กลัวยาย

แก่แก่จะดูไม่รู้ ถ้าจะให้ดู

เข้าใจ เปนอนาถบิณฑิสร่าง

พระเชตุพน เอาเงินลงปูพื้น

เห็นจะเข้ากันกับเศรษฐีมี

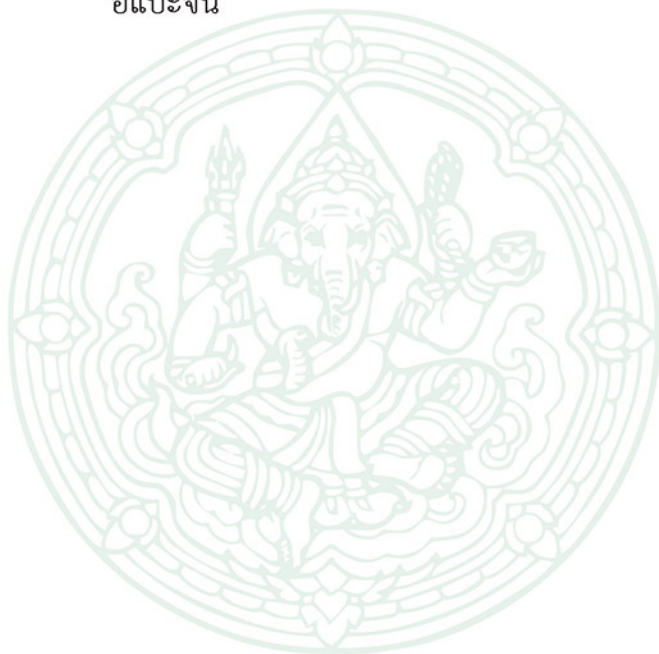
ศรัทธา เคยเห็นเขาเขียน

ที่ไหนจำไม่ได้แต่เลวเต็มที่มี

รูปสลักในศิลา ที่พระเจดีย์

ที่ได้สลัะในอินเดีย แต่ไม่

ใช่เป็นสำหรับรูปเขียนสมุด
นั้นอยู่ที่กรมหมื่นวชิรญาณ
เห็นจะต้องนึกใหม่ เงินที่ลาด
นั้นมิใช่รัชฎะฤๅสุวรรณเปน
ทองเหลืองลาดอย่างลาวฤๅ
อึแปะจีน

(สำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย)

วันที่ ๓ กันยายน ร.ศ. ๑๒๓

ขอเดชะ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายเรื่องพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ๓ ฉบับ เป็นคำสั่งสำหรับทำได้อบบัหนึ่ง แลเปนคำสั่งสำหรับการเขียน ๒ ฉบับ แล้วจะได้นำทูลเกล้าฯ ถวายทอຍเข้ามาตามที่จะตรวจตราได้ดีแล้วต่อไป การกะตำแหน่งให้เขียนไม่สู้ง่ายเหมือนยังนึก เบนต้นว่าพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ซึ่งข้างบนจะเขียนพระนามปรก แลข้างล่างจะเขียนพระยศสันดอนเรียก ๒ กุมารขึ้นจากสระนั้น ที่แรกก็ลฤกได้ทันที่ว่าพระยศสันดอนเรียก ๒ กุมารมีงามนักหนาที่วัดสุวรรณคลองบางกอกน้อย แต่พระนามปรกนั้นมีมากแห่งด้วยกัน แต่ลฤกไม่ได้ว่าที่โหนดงามด้วยไม่มีงามถึงที่จับใจจำไว้ได้ต้องเที่ยวค้นเทียบเคียงดูใหม่ เลือกละเอาที่งามที่สุดตามซึ่งมีอยู่ จึงสำเร็จไม่ได้โดยเร็ว

อนึ่งข้าพระพุทธเจ้ามีความวิตกด้วยสื่อน้ำยา เพราะเหตุว่าที่มีขายในท้องตลาดทุกวันนี้ มีแต่สีปลอมคือเอาดินเหลืองมาอ้อมสีสวรย๋ขายเมื่อสลายจะใช้การ สีสวรย๋ลอยอยู่บนน้ำ ดินเหลืองนอนอยู่ก้น เมื่อจะทาต้องกวบนอยู่ไม่หยุดได้ แลเมื่อเขียนแล้ว ล่วงเดือนหนึ่งไม่มีใครจะมีอะไรติดอยู่ ความวิตกอันนี้เกิดขึ้นแต่การที่จะเขียนพระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร เกรงด้วยเกล้าฯ ว่าจะไม่มีน้ำยาใช้ให้ของอยู่ทนนานสมพระราชประสงค์ จึงได้คิดจะหาสีมาจาก

เมืองจีน จึงสืบสวนได้จีนช่างเขียนคนหนึ่งซึ่งพูดเข้าใจความประสงค์
กันได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้จัดให้จีนคนนั้นไปหาซื้อสีที่เมืองจีน บัดนี้
ได้มาแล้วสมประสงค์ เป็นสีอย่างหนึ่งที่หนึ่งมีมากพอที่จะเขียนพระ
อุโบสถวัดเบญจมบพิตรได้สัก ๒ หลัง ถ้าหากผู้ซึ่งจะโปรดเกล้าฯ
ให้เปนม้ากองในการเขียนพระบนี้ ไม่มีน้ำยาจะใช้แล้ว ให้มารับที่
ข้าพระพุทธเจ้าก็ได้

ควรมีควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

พรหม

ขอเดชะ

(สำเนา)

คำอธิบายแบบกระดานพระบาท

๑. ขนาดกระดาน ต้องใช้อย่างกว้าง ๒ ศอก สูง ๖ ศอก ๑๓ แผ่น กว้าง ๒ ศอก คืบ สูง ๔ ศอก แผ่นหนึ่ง นอกจากนี้ยังจะต้องทำอีก ๔ แผ่น แต่จะบอกขนาดได้ต่อภายหลัง

๒. กระดานต้องใช้ไม้ที่แห้งที่สุดที่จะหาได้ เมื่อเพลาะไว้นานจะได้แห้งแต่น้อย

๓. การเพลาะต้องใช้ไม้สามแผ่น แต่ไม่ต้องแต่งแผ่นเท่ากันหมด แผ่นกลางกว้างตามแต่จะหาไม้ได้เป็นอย่างดี แผ่นข้างเพลาะเสริมพอให้ได้ขนาดกว้างเท่าที่หาไว้ข้างบน ทั้งนี้เพื่อจะหลบหลีกมิให้แนวแยกศูนย์กลางทำให้เสียโฉม

๔. กรอบบนสลักไม้อย่างแบบเขียนติดลงแลปิดทอง

๕. กรอบล่างกลึงมีปลายแป้นไม้ดัดอย่างแบบเขียนคร่ำติดลง แลปิดทอง

๖. ต้องมีหูเหล็กสำหรับตอกตาปูแขวนติดไว้ด้วย.

(สำเนา)

พระธรรมโกษาให้ได้รับวันที่ ๙ ต.ค. ๒๓

สังเขปความในมัจจุชาดก

ในอดีตกาล ที่สระโบกขรณีใกล้พระเชตวัน เปนธารน้ำอันหนึ่งล้อมรอบกอศรีอวล์ อยู่ในเมืองสาวัตถีแคว้นโกศล พระบรมโพธิสัตว์เกิดเปนกำเนิดแห่งปลา มีหมู่ปลาแวดล้อมอาศัยอยู่ในธารน้ำนั้น ในกาลครั้งนั้นฝนไม่ตกในแคว้นนั้น เข้ากล้ำของมนุษย์ทั้งหลายเหี่ยวแห้ง น้ำในที่ทั้งหลายมีบ่อเป็นต้นแห้งแล้ว บรรดาปลาแลเต่าเข้าสู่เปือกตมสิ้น ปลาทั้งหลายในธารน้ำนี้ เข้าสู่เปือกตมซ่อนเร้นอยู่ในที่นั้น ๆ นกทั้งหลายมีกาเป็นต้นจิกด้วยจงอยปากแล้วนำไปเคี้ยวกิน พระบรมโพธิสัตว์เห็นความพินาศของหมู่ภูณานั้นแล้วทรงดำริหว่า ผู้อื่นที่จะสามารถเปลื้องทุกข์ของหมู่ภูณาดิเหล่านั้ย่อมไม่มี นอกจากเรา เราจะทำสัจจะกิริยา แล้วจะยังฝนให้ตก จักยังภูณาดิทั้งหลายให้พ้นจากทุกข์คือความตาย ครั้นดำริห์ดังนี้แล้ว จึงคุ้ยเปือกตมอันมีสีดำออกเปนสองซีก แล้วออกมาลืมนในตาแลดูอากาศ ให้เสียงแก่ปักษชนนะเทวราชแล้วตรัสว่า ดูกรปักษชนนะผู้เจริญ เราเปนทุกข์เพราะอาสรายภูณาดิทั้งหลาย เมื่อเราเป็นผู้มีศีลลำบากอยู่ เพราะเหตุไรท่านย่อมไม่ยังให้ฝนตก ชื่อว่าความอันเราเกิดในที่เป้นที่เคี้ยวกินซึ่งสัตว์ทั้งหลายผู้มีชาติเสมอกันแล้วเคี้ยวกินเป็นต้นว่าปลา แม้ตัวประมาณเท่าเข้าสารขึ้นไปยัง

ไม่มี แม้สัตว์มีชีวิตอื่นเราก็ไม่เคยฆ่า ท่านจงยังฝนให้ตกด้วยคำสัตย์
นี้ จงเปลื้องหมู่นาติของเราให้พ้นจากทุกข์ ตรัสดังนี้แล้วเมื่อทรง
เรียกปัญขุนนะเทวราชนั้น ประดุจดั่งว่าพระราชาทรงบังคับข้ารับใช้
ตรัสคานี้ว่า ดูกรปัญขุนนะ ท่านจงยังฝนให้ตก จงยังกาให้พินาศ
จงขับไล่กาให้หมด เพื่อให้พ้นความโศก แลท่านจงเปลื้องเราให้
พ้นความโศกเถิด เมื่อพระบรมโพธิสัตว์ทรงเรียกปัญขุนนะ ประดุจ
ดั่งว่าพระราชาทรงบังคับข้ารับใช้ ยังฝนให้ตกในสกลโกศลราชรัฐ
ทรงเปลื้องมหาชนให้พ้นจากทุกข์คือมรณ

ในกาลเปณที่สุตรอบแห่งชีวิตร (คือสิ้นชีวิต) ไปแล้วตาม
ยถากรรม.

(สำเนา)

คำอธิบายการเขียนพระบท
แบบที่ ๓ สำหรับวัดโชติทายการาม

กระดานต้องเขียนกรอบโดยรอบ แต่ว่ากรอบนั้นต้องให้เล็ก ๆ
จะได้มีที่เขียนภาพมาก ๆ

กระดานที่จะเขียนแบบนี้ มีขนาดสูง ๖ ศอก ต้องแบ่ง
ทำคั่นกลาง ไว้เนื้อกระดานข้างบน ๓ ศอก ๖ นิ้ว ข้างล่าง ๒ ศอก
คืบ ๖ นิ้ว

ช่องบนเขียนพระเจ้ากระต่ายมกปาฏิหาร ต้องไปถ่าย
อย่างที่เคยในไว้ในห้องผนังพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ด้านข้างใต้ แต่ใน
ห้องนั้นเขียนปะปนกันอยู่หลายเรื่อง ต้องแบ่งตัดเอา แต่ที่ตรง
ยมกปาฏิหารคือที่มีพระเจ้า ๕ พระองค์ นอนนั่งยืนอยู่บนต้นมม่วง
กำหนดที่ตदनันด้านสูงเอาแต่เชิงห้องขึ้นไปถึงชายพื้นพระสุเมรุ
ซึ่งเป็นที่สุดแห่งยอดพระรัศมี ดานกว้างพอหมดหมู่เศียรถิ ซึ่งทำการ
แข่งฤทธิพระเจ้า การเขียนถ่ายนั้นขยายให้ใหญ่กว่าเดิมสองเท่า ก็
เป็นอันพอดีกับเนื้อที่ซึ่งมีอยู่ในกระดานนั้น

ช่องล่างเขียนเรื่องมโหสถตอนธรรมยุท ต้องไปถ่ายอย่าง
ฝีมือนายคงแป๊ะ ซึ่งเขียนไว้ในพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม คลอง
บางกอกน้อย เขียนขนาดเท่าต้นอย่าง ถ่ายตัดเอาแต่จำเพาะตรง
หมู่เกวียดตะครุฑแก้ว อย่างประหนึ่งว่าตัดรูปเขียนที่นั่นมาปิดลงบน

กระดาน คือข้างด้านสูงจับแต่ปลายฉัตรมโหสถลงมาจนสุดเท้าม้าห้อย
ข้างด้านกว้างจับแต่สุดห้องข้างซ้ายมือมาจนสิ้นกระดาน ได้เท่าใด
ก็เท่านั้นที่ว่าสุดห้องนี้ หมายความว่าสุดห้องตามรอยเดิม ไม่นับ
รอยที่เขียนเติมเมื่อแก้แผละน่าต่างออกไปทีหลังนั้นเข้าด้วย ในหมู่
ภาพนั้นมีรูปหยาบอยู่รูปหนึ่ง คือพลฝ่ายหนึ่งหลงกันให้สับสน รูปนั้น
เมื่อเขียนถ่ายควรแก้ไขให้น่าหลงน้อยกว่ารูปเดิม

ริมกรอบล่างต้องทำช่องอักษรจารึกไว้พอที่จะเขียนอักษร
ได้ ๒ บรรทัด.

คำอธิบายการเขียนพระบท แบบที่ ๑๓ สำหรับวัดพระปฐมเจดีย์

กระดานต้องเขียนกรอบโดยรอบ แต่ว่ากรอบนั้นต้องให้เล็ก ๆ จะได้มีที่เขียนภาพมาก ๆ

ภาพนั้นเขียนเมื่อมารประจัญพระเจ้า ต้องไปถ่ายอย่างจากห้องผนังในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ข้างด้านเหนือ ห้องนั้นสูง ๔ ศอก กว้าง ๓ ศอก กระดานที่จะเขียนถ่ายนี้ มีขนาดสูงเท่าห้อง แต่ขนาดกว้างน้อยกว่าห้องอยู่คืบหนึ่ง การเขียนถ่ายคงให้ภาพเท่าในห้องเดิม ยอมให้พลมารขาดหายไปข้างละ ๖ นิ้ว ตัดทิ้งเสียไม่ต้องเขียน

ริมกรอบล่างต้องทำช่องอักษรจากถูกไว้พอที่จะเขียนอักษรได้ ๒ บรรทัด.

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

พระที่นั่งบรมนาคมสนธิ์

วันที่ ๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

มีความชอบใจเป็นอย่างยิ่งที่ได้รับจดหมายเรื่องพระบาท
แบบพระบาทแลคำสั่ง เป็นที่ถึงอกถึงใจเป็นอย่างยิ่ง จะกว่าอะไร
ให้ดีกว่านี้ก็ยากที่จะพอใจฉัน น่ายานันจะได้นำไปรับ.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

(สำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย)

เรื่อง เขียนพระบาท

วันที่ ๕ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓

ขอเดชะ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าออกหน้าใจ ด้วยการไปเที่ยวตามวัดหาแบบเขียนพระบาท ใครจะได้สมประสงค์ จึงขอพระราชทานทราบกระแสพระราชดำริห์ไว้ เพื่อสำหรับการขัดข้อง เหตุที่ขัดข้องนั้นคงจะมีสามอย่าง คือ

๑. ปางซึ่งต้องการไม่มีเขียนไว้แห่งหนึ่งแห่งใด ควรจะคิดผูกขึ้นใหม่ฤประการใด

๒. ปางซึ่งต้องการมีที่เขียนไว้ เว้นแต่เล็งไปข้าง ๆ มาก เข้ารูปกระดานไม่ได้ ควรจะคิดผูกใหม่ ฤจะเปลี่ยนรูปกระดานขวาง ๆ ไปตามแต่จะเข้ากับรูปที่มีตัวอย่างได้

๓. ปางซึ่งต้องการมีที่เขียนไว้ เว้นแต่เลวเต็มที่ ควรจะให้ถ่ายทิ้งเลว ๆ กระนั้น ฤว่าควรจะผูกเอาใหม่

กระบวนที่จะผูกใหม่นั้นก็จะทำได้สองอย่าง คือทำคำสั่งให้ช่างเขียนผูกเอาเอง แล้วแต่เขาจะแผลงฤทริกันไปอย่างหนึ่ง ฤอีกอย่างหนึ่งข้าพระพุทธเจ้าร่างแบบให้

จะควรประการใดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

ขอเดชะ

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

พระที่นั่งบรมนาคมสธณีย์

วันที่ ๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓^{๓๗}

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ด้วยฉันได้รับหนังสือลงวันวานนี้ ว่าด้วยเรื่องขัดข้องในการ
ร่างพระบาท

๑. บางซึ่งไม่มีเขียนไว้แห่งหนึ่งแห่งใด จำจะต้องคิดผูกขึ้น
ให้เปนเค้า แต่การเลียดจะละวางเสียบ้างก็ควร เพราะเสียเวลามาก

๒. บางซึ่งมีเขียนไว้แต่เลียดอยู่ข้างมาก เข้ารูปกระดาน
ไม่ได้ ถ้าหากว่าตัดรูปซึ่งไม่เปนสาระออกไม่ได้ และจะไม่คิดผูกขึ้นใหม่
ข้อนี้สำคัญอยู่ด้วยขนาดกระดานที่สั่งเอาไปแล้ว ถ้าคนใดว่ารูปจะ
ต้องเปนเช่นนี้ ประมาณสักกี่แผ่น ห้ามเขาไว้อย่าเพื่อให้ทำกระดาน
แล้วส่งให้ไปถ่ายรูปทั้งเลียดเช่นนั้น พร้อมกันกับขนาดกรอบ เช่นนั้น
ง่ายกว่าที่จะคิดผูกขึ้นใหม่ แต่คงงามสู้ผูกขึ้นใหม่ไม่ได้ เหนจะต้อง
หาใครยืมเลียด ถ้าวัดใดที่ซึ่ง ๆ จะไม่มีผู้ไปไหน ปล่อยให้เลียดไป
เองง่ายเปนประมาณ วัดที่ที่จะออกหน้า จำจะต้องผูกใหม่

๓. เรื่องที่ผูกไว้แล้วแต่เลียดเต็มที จะควรผูกใหม่แก้ไขตาม
เดิมควรจะประมาณด้วย วัดสำคัญแลไม่สำคัญ เช่นกล่าวแล้วในข้อ ๒

วัดที่เรียกว่าสำคัญนั้น เช่นวัดโชติทายการาม ซึ่งมีผู้ไปมา
แวะเสมอ วัดอย่างเลว เช่นวัดบางปลาซึ่งร่ำรวยมาก วัดทั้งนี้กรมสมมต
แลกรมดำรงจะอธิบายได้.

สมเด็จฯ

(สำเนาหนังสือทูลเกล้าฯ ถวาย)

เรื่อง ส่งแบบพระบท นำเบอ ๑๑ แล ๑๖

วันที่ ๑๐ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓

วันที่ ๑๐ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๓

ขอเดชะ ฯ

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายคำสั่งเรื่อง
พระบทมานี้อีก ๒ นำเบอ

นำเบอ ๑๑ เรื่องมัจจกฏก ไม่มีที่เขียนที่ใดนอกจากในหอ
พระคันธารราษฎร์ ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าเขียนเองเมื่อยังไม่ทันเป็นดี ไม่
ควรที่จะถ่าย ผูกขึ้นใหม่ดีกว่า แต่เห็นด้วยเกล้าฯ ว่าไม่สำคัญถึงต้อง
ร่างให้ ข่างสามัญคงทำพอดูได้โดยลำพัง จึงได้ทำแต่คำสั่งเท่านั้นรูป
พระธาตุอย่างกึ่งข้าพระพุทธเจ้ายืมพระที่วัดปรียญมา ถ้าข่างถ่ายแล้ว
ขอรับพระราชทานคืนไปส่งเจ้าของ

นำเบอ ๑๖ พระนาควาโลกไม่พบตัวอย่างที่เขียนไว้แล้ว
มี จึงได้ผูกขึ้นใหม่ตามใจรักของข้าพระพุทธเจ้า ถ้าตรงไหนไม่ชอบ
พระราชหฤทัยก็แก้ไขใหม่ แต่ส่วนเรื่องเนมียได้แบบที่วัดสุวรรณ
มือครูทองอยู่มาอย่างยิ่ง เล่นกนกมากจิงๆ ถ้าตกแก่ข่างที่ไม่สู้แข
ละไม่ไหว ข้าพระพุทธเจ้าพยายามที่จะตัดแต่ตัดไม่ออกต้องเอา
ทั้งห้อง เพราะฉะนั้นทำให้ภาพเล็กไปสักหน่อย

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าฯ ถวายพระบท
กรมหมื่นสรรพสาตร* ซึ่งมาใหม่อีกสามแผ่นเข้าไว้ในคอลูกชั้นด้วย
พระถวายเนตรขึ้นไปยืนอยู่บนรัตนบัลลังก์นั้นเจ็บปวดดี

พระบทซึ่งได้ฝ่าลองรูลีพระบาททรงสร้างครั้งนี้ คงจะเป็น
อย่างดีที่สุด ไม่ใช่พระบทต้น สมควรที่จะคิดกำชับกำชาการรักษาให้
เป็นไปดี ให้ของอยู่ได้นาน ๆ สักหน่อย

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรดเกล้าฯ

ข้าพระพุทธเจ้า

พร

ขอเดชะ ฯ

* ต่อมาได้เฉลิมพระยศเป็นกรมหลวงสรรพสาตรศุภกิจ ต้นราชสกุล ทองแถม

(สำเนา)

คำอธิบายการเขียนพระบท แบบที่ ๑๑ สำหรับวัดบางปลา

จงรับกระดานพระบทขนาดยาว ๖ ศอก กว้าง ๒ ศอก
นั้นมา วัดตั้งแต่ริมกรอบสลักลงมาได้ ๒ ศอกคืบ ๖ นิ้ว แล้วตีเส้น
คั่นลงไว้ แบ่งเนื้อกระดานเป็นสองช่อง

ช่องบนเขียนพระธาตุเมืองย่างกุ้ง จงถ่ายตามรูปตัวอย่าง
ซึ่งส่งมานี้ แต่ด้านกว้างไม่เอาเต็มตามที่มิในรูปตัวอย่าง ตัดเอาเพียง
เสมอขีดแดงซึ่งขีดไว้กับกรอบ (ถ้าดูเห็นไม่ชัด จงเอาเชือกซึ่งดูตาม
รอยแดง ก็จะได้รู้ว่ากินเพียงใดแน่) การที่เขียนถ่ายลงกระดานต้อง
ขยายใหญ่ขึ้น ๒ เท่าครึ่ง จึงจะพอเหมาะ กับกระดาน แต่ร่างร้าน
กับธงบริวารที่ผูกไว้กับยอดพระเจดีย์เล็ก แลรูปฝรั่งแจกจยกลเสีย
รูปมาให้ได้ แต่ต้องแก้ไขกลับหน้าเข้าไหว้พระธาตุ พอจะได้ดูรู้
เป็นเค้าว่าพระธาตุโตเท่าใด การลงสีนั้นทำตามของจริง คือองค์พระเจดีย์
นั้นปิดทอง แต่ที่เขียนจะปิดทองก็เขียนเหลืองเทียมทองก็ได้แล้วแต่
จะถนัด ส่วนกำแพงแก้วแลรูปสิงห์นั้นเป็นปูนปั้น

ช่องล่างเขียนเรื่องมัจฉาฆาฏก จงผูกถ้าทางเอาตามชอบใจ
ความในท้องเรื่องมีว่าพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นปลาช่อน อยู่
ในลำบางอันหนึ่งกับด้วยเพื่อนปลาทั้งหลาย ในคราวหนึ่งฝนแล้ง
น้ำแห้ง ปลาทั้งหลายตกอยู่ในปลัก ฝูงนกกามาใช้หาจิกกินทุกวัน
พระโพธิสัตว์มีความสมเพชเพื่อนปลา จึงแหวกปลักขึ้นมามุ่งตา

ขึ้นอากาศกล่าวสัจจาธิษฐานขอฝน ในขณะนั้นฝนก็ตกลงมา ปลา
ทั้งหลายก็พันอันตราย ในการที่จะเขียนนั้นต้องมีเปนลำคลองน้ำแห่ง
มีกาแลนกต่าง ๆ จิกหาปลากิน แต่ห้ามมิให้เปิดคัตตะล็อกถ่ายเอา
ปลาฝรั่งนกฝรั่งมาเขียน ควรจะพยายามดูอย่างนกปลาในเมืองเรา
เอามาเขียน แลนกต้องรังเขียนแต่ที่มันกินปลาจริง ๆ ด้วย กลาง
คลองนั้นทำรูปปลาซ่อนโผล่ขึ้นมาจากปลัก มีหน้าตามุ่งขึ้นอากาศ
แลปากอ้า เปนที่กล่าวสัจจาธิษฐาน ตัวสัตว์ที่เป็นโพธิสัตว์สวย
พระชาตินั้น แบบโบราณเคยใช้ปิดทอง นี่จะปิดทองก็ได้ ฤเห็นจะ
ไม่งามจะเขียนเส้นเกล็ดทองก็ได้ ฤอยากจะได้เล่นตัวปลาให้เหมือนจริง
จะทำรัศมีรองหลังเอาก็ได้ พอให้รู้ว่าไม่ใช่ปลาธรรมดา บนฝั่งคลอง
ควรทำไม้ต้นสูง ๆ จะได้ใช้เนื้อที่ว่างให้แน่นหนาขึ้น บนต้นไม้จะมีนก
มีลิงอะไรได้ทั้งนั้นตามแต่จะสนุกในใจ

ช่องบนนั้นรูปองค์พระธาตุเตี้ยแจ้ มีอากาศมากน่าเกลียด
จำต้องแก้ไข คือทำรบายลงมาจากกรอบสลัก แต่อย่าให้กว้าง
เกินไปกว่าสี่บ ๖ นั้น รบายนั้นจะเขียนเปนลายกรวยเชิงก็ได้ ฤเห็นว่า
จิตจะทำลายมังกรก็ได้ แต่ต้องเปนมังกรไทย ถ้าไม่รู้จักจงไปดูหย่อง
นำต่างหอพระมณเฑียรธรรม ฤจะทำเปนรบายดอกไม้ร้อย เปน
ดอกไม้สด ฤดอกไม้ทองก็ได้ ตามแต่จะถนัดมือ

สองข้างกระดานต้องทำกรอบหุ้มอย่างเล็ก ๆ

ปลายกระดานข้างล่างต้องทำกรอบกว้างเปนช่องที่เขียน
หนังสือได้สองบรรทัด

ลายคันที่แบ่งห้องล่างบนให้ขาดกันต้องมี ถ้าควรเปนขนาด
กว้างเอากว้างเท่าขอบล่างก็ได้.

(สำเนา)

คำอธิบายการเขียนพระบท
แบบที่ ๑๖ สำหรับวัดแค

จงรับกระดานพระบทขนาดกว้าง ๒ ศอก ยาว ๖ ศอก มาตี
กรอบกว้าง ๒ นิ้วลง ๓ ด้าน คือด้านบนแลข้าง แล้ววัดแต่ใต้กรอบ
บนลงมา ๒ ศอก ๙ นิ้ว ตีกรอบขวางสกัดกลางลงขนาดอย่างเดียวกัน
ที่เขียนภาพจะได้แยกกันออกเป็นสองช่อง แลในกรอบนั้นจงผูกสาย
ประจุลงตามแต่จะเห็นงาม

กรอบด้านล่างต้องชักกลายเป็นช่องหนังสือ มีขนาดกว้าง
๔ ๓ ๕ นิ้ว พอที่จะเขียนหนังสือได้สองบรรทัดอย่างตัวเื่อง ๆ

ที่ช่องบน เขียนรูปพระพุทธเจ้าปางเมื่อเสด็จหลังสั่ง
เมืองเวสาลีจึงเขียนเส้นร่างตามแบบซึ่งส่งมาด้วยนี้ ถ่ายขยายให้
ใหญ่ขึ้น ๕ เท่า การลงสีนั้น องค์พระเจ้าใช้สีเหลืองอ่อนพระสาวก
ใช้สีขาว ตัดอย่างโบราณ คือใช้คิ้วดำ หนวดดำ จีวรใช้ชาดเต็มรงให้
จัด แล้วตัดด้วยดินแดงเกลื่อนเข้าข้างลึก แล้วเอาเหลืองโอบตาม
กลีบผ้าตรงที่สูงเส้นเล็ก ๆ บาง ๆ อย่างทำลายฉลุ รัศมีพระเจ้านั้น
ใช้ ๖ สี คือพื้นทาแดงชาด เส้นขอบรัศมี ๕ ชั้น ๕ สี ในเส้นหงษชาด
ใหญ่ ถัดออกไปเส้นขาวใสเล็ก ถัดออกไปเส้นเขียวแก่ใหญ่ ถัดออกไป
เส้นเหลืองเล็ก ที่นี้ทั้งให้หางวงเส้นทองเล็กอีกเส้นหนึ่ง ให้สีพื้นผนัง
หลังเขาคันอยู่ในระหว่างเส้นเหลืองกับทอง เปนลวดใหญ่อีกลวดหนึ่ง

ด้วย ถ้าแลเห็นไม่ขึ้นดี เอาเส้นดำเข้าช่วยคัดด้วยในรหว่างนั้นก็ได้
กระบวรเขียนซ้อนสี่อย่างว่านี้ เส้นทองซึ่งเปนเส้นนอกที่สุดต้อง
อยู่เสมอเส้นร่าง ส่วนรัศมีพระสาวกใช้สามสีคือพื้นแดงเส้นในหงษ
ชาติใหญ่ เส้นนอกขาวใสเล็ก ถ้าแลเห็นไม่ขึ้นเอาดำตัดนอกเสีย
อีกทีก็ไ้ ที่เปนรูปบัวฐานอยู่ในแบบนั้น คือ ฐานซุ้มประตูเมือง
เวสาลี ใช้สีมอครามเจือเขม่า จะทำลายฤๅเม้นั้นตามแต่จะเห็นดี
ถ้าทำลายต้องเปนฉลุลายปูน พื้นต่อไปข้างหลังพระเจ้านั้นคือกำแพง
เมือง ทาสีมอครามเจือเขม่าอย่างเดียวกับประตูฤๅแก่กว่าหน่อย
ก็ดี ข้างหลังพระสาวกนั้นมีเสากรอบประตูอยู่ รวงอย่าทามอ
เลยไป ต้องสอดสีดินแดง พื้นถนนที่พระเดินอยู่ทาสีดินแดง พื้นลาน
นำกำแพงทำหญ้า ฤๅว่าจะซ้ำทำต้นไม้ดอกแซมเข้าด้วยก็ได้ แต่รวง
อย่าให้รกอย่าให้ใหญ่ให้สอดไปพอเหมาะกับช่องว่างอย่างประหนึ่ง
ว่าทำลาย

ที่ช่องล่างเขียนเรื่องพระเนมิยราช จงไปถ่ายอย่างฝีมือ
ครูทองอยู่ซึ่งเขียนไว้ในพระอุโบสถวัดสุวรรณ คลองบางกอกน้อย
ถ่ายเอาทั้งห้อง แต่ลดขนาดเขียนให้เล็กลงสามสอง (คือเหมือนหนึ่ง
ว่าภาพต้นอย่างสูง ๑๒ นิ้ว ลดเขียนแต่ ๘ นิ้ว) ที่ว่าถ่ายทั้งห้องนั้น
หมายความว่าเอาเพียงเท่าที่เขียนไว้เดิมเท่านั้น ที่พอกปูนแก้บานและ
เติมห้องกว้างออกมาอีกข้างละ ๖ นิ้ว แลเขียนต่อเติมไว้ยังไม่แล้วนั้น
ไม่หมายให้ถ่ายด้วยดอก อย่าหลงไปคิดเข้าด้วยจะลงกระดานไม่ได้.

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

พระที่นั่งบรมนาคมสรณีย์

วันที่ ๑๑ ตุลาคม ร.ศ.๑๒๓

ถึง เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

ได้รับจดหมายส่งคำสั่งเขียนพระบาทที่ ๑๑ แลที่ ๑๖ มีร่างพระนาควาโลกมาด้วย เปนที่พอใจแล้ว แต่อดสนนิษฐานความเหินของเธอไม่ได้

เรื่องพระภักตรพระรัศมีเปนที่ตกลงกันแล้ว ยังมีที่จะต้องกล่าวถึงแต่เรื่องหม่า ตามที่เขียนมานี้ต้องเข้าใจว่าหม่านั้นสั้นกว่าที่พระหมักกันอยู่เดี๋ยวนี้มาก จะยาวกว่าหม่าหมอนก้ามหริด ฤๅसानที่เรียกว่าแคชเมียอยู่ประมาณสักคืบเศษเท่านั้น แต่หม่าพวกฤๅจะคลุมสับตั้งขึ้นบ้างก็ตาม แต่ไม่เลิกทางข้างล่าง ดูก็สบายดี แต่อย่ารู้ความสนนิษฐานว่ามีที่มาฤๅเปนแต่นึกดูให้พอดีพอสบาย

แผ่นที่ ๑๑ นั้นฉันจ่ายให้กรมสรรพสาตร ด้วยเหินว่ามีช่องที่ข้างจะพุ่งได้มาก โดยจะพุ่งผิดติเตียนแก้ไขง่าย อีกแผ่นหนึ่งนั้นได้ส่งไปให้เจ้ากรมสาย

พระบาทกรมสรรพสาตรแผ่นถวายนตรนั้น อยากทราบความเหินพวกมหาโพธิ์ไซไซเอตักลัวจะไม่เจ็บคันแต่ยืนบนรัตนบัลลังก์ จะเคื่องตันพระศรีมหาโพธิ์ที่ปลูกเปนอาเวนวิด้วยกระมัง

พระบาทที่จะไปไว้วัดเปนที่น่ากลัวอันตราย มีอยู่หลายแห่ง มีวัดเชิงเลนเปนต้น โทษถึงไว้ไม่ได้ แต่นึกหวังใจอยู่อย่างหนึ่งว่าพระ

ในวัดเองฤๅสัปรุศทายก เว้นไว้เสียแต่จะหาไม่ได้ คงจะคิดซ่อมแซม
ศาลานั้นเกือบทุกแห่ง ถ้าหากว่าศาลาแห่งใดยังไม่ควรไว้พระบาท
ได้ ยึดไว้เสียที่การเปรียญวัดเบญจมบพิตรก่อน ก็เห็นจะเป็นเหตุ
ให้เจ้าของวัดแลสัปรุศทายกชวนขวายนซ่อมแซมศาลานั้นขึ้น จะเป็น
คุณแก่พระอารามนั้น ๆ ได้อีกชั้นหนึ่งอยู่.

อลนิท

หน้าบันทึก

วัดสุทัศน์เทพวราราม

วันที่๑๑ตุลาคมรัตนโกสินทร์ศก ๑๒๓

อาตมาภพพระธรรมโกษาจารย์ จอถวายพระพร
มายังพระเจ้าห้องยาเดอเจ้าฟ้ากรมขุนศรีศร-
บุรุษวังหลวงเสด็จเสวยสังคหะกรมวิเทศธิการทรงทบท
ถ้อยเรื่องราวรัชชาดนนั้น ได้ค้นดูในนิบาต
หรือหนังสืออื่นๆไม่มีชื่อ นี้แต่ชื่อว่า มัชฌิม
พระพุทธรูปเจ้าเสวยสังคหะเป็นพระยาปวราในเอกนิบาต
มีสำคัญความตามที่ได้ถวายมาพร้อมกับหนังสือ
ฉบับนี้ ซึ่งได้ส่งต่อมาให้แล้วนั้น

ควรนิมิตไว้แต่ระทรงโปรด

จอถวายพระพร

พระธรรมโกษาจารย์

(สำเนา)

ฯ นมัตถุ ฯ อภิตถะณะยะปะชัณหาติ อิทังสัตถาเขตตะวะเน
วิหะรันโต อัตตะนาวัสสาปิตะวัสสัง อารัพพะกะเถสิ

จะแสดงความในมัจฉะชาดกในคัมภีร์เอกนิบาตนั้น มีความว่าสัตถา สมเด็จพระศาสดาเสด็จประทับสำราญพระอริยาบถ อยู่ ณ พระเชตวันมหาวิหาร ทรงพระปรารภรณอันพระองค์ให้ ตกแล้ว จึงตรัสพระธรรมเทศานี้ พระสังคีติกาจารย์เจ้ากำหนด ด้วยบทเบื้องต้นพระคาถาว่า อะภิตถะณะยะปะชุนหะตังนัก่อน จะกล่าวโดยพิศดารดังไดยินมาครั้งหนึ่ง ในแคว้นแคว้นโกศลรัฐชนบท เกิดฝนแล้งเข้ากล้าเหี่ยวแห้งไม่บริบูรณ์ สระน้ำแลสระโบกขรณีทั้งหลายที่มีอยู่ในสถานนั้น ๆ ก็แห้งขาดจากน้ำ แม้ถึงน้ำในสระ ชื่อว่าเขตตะวะนะโบกขรณีที่ใกล้เคียงกับซุ้มพระทวารพระเชตวันนั้น ก็แห้งขาดกระแสนาย หมุ่นกาทันทั้งหลายก็เหี่ยวคาบเห่อมัจฉาชาติ ที่ตกคลักแอบแฝงซ่อนตนอยู่ในเปือกตมนั้นด้วยจะงอยปากอันคม ดุจคมตระไกล แล้วฉุดคร่าปลาขึ้นมาได้พ้นเปือกตมแล้วก็จิกกิน ปลานั้นก็ดิ้นลงไปตามพิสัยแห่งตนจนสุดสิ้นกำลังแล้วก็สำเริงจ เปนอาหารควรจะสังเวทด้วยทุกข์ บังเกิดมีแก่หมู่สัตว์ ณะ ครั้งนั้น สมเด็จพระศาสดาจารย์ได้ทอดพระเนตรเห็นความฉิบหายอันเกิด มีแก่ปลาแลเต่าทั้งหลาย พระองค์มีพระหฤทัยอันพระมหากรุณา ให้ทรงพระอุสาหะ จึงทรงพระดำริห์ว่า วันนี้เราผู้ตถาคตควรจะยัง ฝนให้ตกลง ครั้นเมื่อราตรีสว่างแล้วทรงกระทำสรีระปฏิวัชคะกิจ เสร็จแล้วกำหนดเวลาภิกขาจารย์ มีหมู่พระภิกษุสงฆ์เป็นอันมาก

แวดล้อมเปนพุทธบริวารเสด็จเข้าไปรับบิณฑบาตในพระนครสาวัตถิ
โดยพระพุทธลีลาศเปนอันงาม เมื่อก้าวกลับจากบิณฑบาตแล้ว
ณ เลาปิจฉาภักตร์ ทรงพระดำเนินแต่พระนครสาวัตถิเสด็จไปยัง
พระวิหารประทับที่บันไดสระเซตวันโบกขรณีตรัสเรียกพระอานนท
ว่า ดูกรอานนทท่านจงไปนำผ้าอุทกสาฎกมาตถาคตจักสรงน้ำ ณ
สระเซตวันโบกขรณีนี พระอานนทเถรเจ้าจึงกราบทูลว่าข้าแต่
พระพุทธองค์พระภาคผู้เจริญ น้ำในสระเซตวันโบกขรณีแห้งขาด
มิใช่หรือ น้ำที่จะเหลืออยู่แต่สักว่าชุ่มชื้นแลเปือกตมก็มีได้มี ดูกร
อานนท ธรรมดาชื่อว่ากำลังของพุทธเจ้านั้นเปนของใหญ่นัก ท่าน
จงไปเกิดจนนำผ้าอุทกสาฎกมา ณ บัดนี้ พระอานนทเถรเจ้ารับ
พุทธานุญาติพจนแล้วจึงไปนำมาถวาย สมเด็จพระผู้ทรงพระภาค
จึงทรงนุ่งผ้าอุทกสาฎกด้วยส่วนข้างหนึ่ง ทรงคลุมสรีระด้วย
ส่วนข้างหนึ่งแล้วจึงทรงพระปรารภว่า พระตถาคตจักสรงน้ำ
ในสระโบกขรณีนี ในขณะนั้นบัดนี้ทุกัมพลศิลาอาสน์แห่งท้าว
สักกรินทรเทวราชก็แสดงความร้อนกระด้างให้ปรากฏ ท้าวโกศรีย
จึงทรงอว้ชชะนาการว่านี่เหตุอะไรหนอ ก็ทรงทราบเหตุนั้น แล้ว
จึงมีเทวบัญชาให้ท้าวสสวลาหกเทวราชมา จึงตรัสว่า ดูกรพ่อ
สมเด็จพระศาสดาจะสรงसनในสระเซตวันโบกขรณีนี บัดนี้เสร็จ
ประทับอยู่ที่บันไดสูง ท่านจงกระทำแวนแคว้นโกศลทั้งสิ้นให้ปรากฏ
เปนเมฆตั้งขึ้นเปนอันเดียวกัน แล้วจึงยังหยาดวัสโสตกให้ตกลง
โดยฉับพลัน วัสสวลาหกเทวราชนั้นก็รับเทวบัญชาว่า สาธุ ดังนี้
แล้ว จึงนุ่งผ้าลาหกผืนหนึ่ง ห่มผืนหนึ่งแล้วก็ขับเพลงขับ สำหรับ
จะทำเมฆให้ตั้งขึ้น ผืนหน้าเฉาะสู่โลกธาตุดุฝ่ายปาจิณทิศแล้ว
แล่นไป มณฑลแห่งเมฆก้อนหนึ่งประมาณเท่ามณฑลแห่งลาน ก็ตั้ง

ขึ้นในปาจิณทิสากาคนับได้ร้อยชั้นพันชั้นกระหิมเสียงลั่นคะคริมครึก
สายฟ้าก็แลบฉวัดเฉวียน หยาดเมฆ็ดฝนก็ตกลงโดยอาการเหมือน
หม้อน้ำอันบุทคลคว่ำปากในเบื่องต่ำแล้วตั้งไว้ก็ปานกัน หยาดวัสโสทก
นั้นก็ท่วมทั่วจังหวัดโกศลรัฐชนบทสิ้นทุกสถาน มีอาการเหมือน
ห้องน้ำอันใหญ่ไหลมาท่วมทับฉนั้น หยาดฝนที่ตกลง ๆ นั้นมีกระแสะ
ธารไหลมาไม่ขาดสาย โดยกาลครู่หนึ่งเท่านั้นสระเขตวันโบกบรณ
ก็เต็มเปี่ยม มีน้ำท่วมจดถึงบันไดสูงสมเด็จพระผู้มีพระภาคเสด็จ
ลงทรงกระแสะวัสโสทก ในสระเขตวันโบกบรณ ครั้นเสร็จอุทกกิจ
แล้ว ทรงผลัดผ้าสองชั้นมีวรรณอันแดงทรงคาคายพันธ แล้ว
ทรงคลุมสุดตมหาจีวรเวียงพระอังชาข้างหนึ่งมีหมู่พระภิกษุสงฆ์
แวดล้อมเปนพุทธบริวาร เสด็จไปประทับ ณ บวรปัญญาติตาอาสน
ที่พระสงฆ์ปูลาศไว้ถวายในบริเวณพระคันธกุฏี ครั้นเมื่อพระภิกษุ
สงฆ์แสดงกิจวัตรเสร็จ เสด็จอุฏฐาการทรงประทับ ณ แผ่นกระดาน
ต้นบันได โปรดประทานโอวาทแก่พระภิกษุสงฆ์แล้วส่งไป ส่วน
พระองค์เสด็จเข้าสู่สุรคันธกุฏี สำเร็จสืบทอดโดยส่วนพระกาย
ฝ่ายทักษิณปรตเบื้องขวา ครั้นเวลาสายัณห์สมัยพระภิกษุทั้งหลาย
ประชุมในโรงธรรมภาค กล่าวถ้อยคำสนทนากันขึ้นว่า ปัสสธาวุโส
ดูกร อาวุโสท่านทั้งหลาย จงเห็นเถิดซึ่งความถึงพร้อมแห่งพระคุณ
คือขันตีแลเมตตากุณของพระศพลสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อเข้ากล้า
มีพิษพรรณต่าง ๆ แห้งเหี่ยวไป ชะลาไลยในที่ทุกสถานเหือดแห้ง
หมู่เต่าปลาทั้งหลายถึงซึ่งความลำบากเปนมหันตทุกข์ อาครัยพระ
มหากรุณาพระองค์ทรงผ้าอุทกะสาฎก แล้วทรงพระดำริห์ว่าจะ
เปลื้องความทุกข์ประชุมชนนิกร เสด็จประทับที่บันไดสูง ณ สระ
เขตวันโบกบรณโดยการครู่หนึ่งเท่านั้น ยังหยาดวัสโสทกให้ตกลง

เต็มบริบูรณ์ทั่วแคว้นแคว้นโกศลรัฐชนบท ปลดปล่อยมหาภัยให้
ประชาชนนิรภัยพ้นจากทุกข์ภัยแลทุกข์ใจ แล้วจึงเสด็จเข้าไปสู่วิหาร
อย่างนี้ แต่พอสมเด็จพระศาสดาเสด็จออกจากพระคันธกุฏี ทรง
พระดำเนินมาถึงโรงธรรมสภาครั้นเสด็จออกมาว่า แน่ภิกษุทั้งหลาย เมื่อ
ท่านทั้งหลายนั่งประชุมสนทนากันถึงกาเรื่องอะไรหนอ พระ
ภิกษุสงฆ์จึงกราบทูลความตามกาที่ตนได้สนทนานั้นให้ทรงทราบ
ทุกประการแล้ว จึงทรงตรัสว่า แน่ภิกษุทั้งหลาย เราผู้พระตถาคต
ครั้งเมื่อเหล่าประชากรได้เสวยทุกข์เร่าร้อนลำบากอยู่ได้ยังฝนให้
ตกลงในกาลนี้ครั้งเดียวก็มิได้ แม้ถึงในกาลปางก่อนพระตถาคต
เสวยพระชาติในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน แม้ในกาลเมื่อเกิดเป็นพระยา
ปลา ก็ได้ยังฝนให้ตกลงเปลื้องทุกข์ของหมู่ญาติแลสัตว์ครั้งนั้น เมื่อ
ตรัสดังนี้แล้ว จึงทรงนำมาซึ่งอดีตชาติกว่า อดีต ในอดีตกาลล่วง
แล้วมา ประเทศที่ตั้งสระเชตวันโบกขรณีนี้อยู่ ณ เมืองสาวัตถี
ในโกศลรัฐชนบทนั้น แต่ครั้งก่อนเป็นชอกลำธารแห่งหนึ่ง แวดวง
ไปด้วยซัวแห่งเถาว์ลย์ ในกาลครั้งนั้นพระตถาคตเป็นโพธิสัตว์ บังเกิด
ในกำเนิดแห่งปลา แวดล้อมด้วยหมู่จฉาชาติอาศัยอยู่ในชอกลำธาร
นั้น แม้ครั้งนั้นในโกศลรัฐชนบทฝนไม่ตก เกิดฝนแห้งเหมือนครั้ง
นี้เข้ากล้าในนาของมนุษย์ชนทั้งหลายเหี่ยวแห้งไปไม่บริบูรณ์ น้ำใน
ที่มีบึงบ่อแลเหมือนสระแผ่นดินก็พุ่งขึ้นแห้งขาดกระแสน้ำจฉาชาติ
ปลาแลเต่าทั้งหลายก็เข้าแอบอาศัยในปรักแห่งเปือกตมซ่อนตัวอยู่
แม้ถึงน้ำในชอกลำธารอันเป็นที่อยู่อาศัยแห่งพระโพธิสัตว์นั้น ก็งวด
ลงพุ่งขึ้นเข้าเป็นเปือกตม หมู่ปลาที่อยู่อาศัยในที่นั้นก็แอบแฝงกาย
ในปรักเปือกตมมุดซ่อนตัวอยู่ เหล่าสฤณชาติทั้งหลายมีกาแผ่นดิน
ก็บินมาเลี้ยวคาบปลาที่มุดอยู่ในเปือกตมนั้น ด้วยจงอยปาก

อันคม แล้วจึงนำไปจิกกินเป็นอาหาร พระโพธิสัตว์ได้เห็นความวิบัติ
ฉิบหายของหมู่ญาติ ณ ครั้งนั้น โดยอำนาจพระกรุณาอยากตัดเดือน
พระฤทัยให้ทรงพระดำริหว่า ครั้งนี้เว้นไว้แต่เราผู้เดียวแล้วไม่มีผู้อื่น
ที่จะสามารถเปลื้องความทุกข์ของหมู่ญาติได้ เราจะทำสักจะกิริยา
ยังฝนให้ตกลงปลดเปลื้องหมู่ญาติ ให้พ้นจากความทุกข์ ณ ครั้งนี้
พระองค์จึงแหวกเปลือกตมมีสีอันดำออกให้เป็น ๒ ภาค แสดงพระองค์
อันใหญ่มีสีเขียวประหนึ่งท่อนไม้แก่นที่เขยว้นให้ปรากฏ แล้วก็
ลืมพระเนตรทั้งสอง อันแดงงามดุจแก้วมณีแดงที่ช่างชำระบริสุทธิ์
แล้วฉนั้น เหลือบแลขึ้นไปบนอากาศ แล้วแสดงพระวาทะแก่
ท้าวประชุนเทวะราชประกาศสักกิริยาธิฐานว่า โภปะชุนน์ ดุกร
ประชุนน์เทวราช เราถึงซึ่งความทุกข์ยาก เพราะอาศรัยหมู่ญาติ
ส่วนท่านครั้งเมื่อเราผู้มีศีลได้ความลำบากถึงเพียงนี้ เหตุไรจึงไม่ยัง
ฝนให้ตกเล่า อนึ่งเราเกิดเป็นชาติสัตว์มีธรรมดาที่จะกินสัตว์ อันมี
ชาติเสมอกันเป็นอาหาร ถึงกระนั้นเราซึ่งจะได้บริโภคปลาเล็ก มีกาย
ประมาณเท่าเมล็ดเข้าสารแผ่นดินไม่มีเลย แม้ถึงสัตว์อื่น ๆ ที่เราจะ
ได้คิดแกล้งปลงเสียจากชีวิตด้วยวาทะเจตนาที่ไม่เคยมีเป็นอันขาด
โดยอำนาจสักความจริงอันนี้ ท่านจงยังฝนให้ตกลงเปลื้องหมู่ญาติ
ของเราให้พ้นจากความทุกข์ ณ ครั้งนี้ พระโพธิสัตว์ตรัสฉนั้นแล้ว
เมื่อจะบังคับจึงตรัสเรียกประชุนน์เทวราช แสดงอำนาจ มีอำนาจ
ดั่งบุทคลบังคับเด็กเป็นคนใช้นั้น จึงตรัสประพันธ์เป็นคาถาว่า
อภิถณะนยะปะชุนน์นิธิง กากัสสนาสาย กากังโสกายรันเทหิ ปญฺจ
โสกาปโมจยะ กระนี้อธิบายความในพระคาถาว่า ดุกรประชุนณ
เทวราช ถ้าท่านจะให้ฝนตกแต่ลำพัง ฝนจะไม่ให้ฟ้าร้องคำรน
สายฟ้าไม่ปรากฏ แลบนวตเฉวียนทางามไม่ เพราะฉนั้นท่านจง

